

The Greek Review of Social Research

Vol 42 (1981)

42-43

Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981)

Στεργίου Μπαμπανάσης

doi: [10.12681/grsr.416](https://doi.org/10.12681/grsr.416)

Copyright © 1981, Στεργίου Μπαμπανάσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπαμπανάσης Σ. (1981). Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981). *The Greek Review of Social Research*, 42, 110–144. <https://doi.org/10.12681/grsr.416>

ή διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981)

του
Δρα Στέργιου Μπαμπανάση
Καθηγητή Πανεπιστημίου Βουδαπέστης

1. εισαγωγικές παρατηρήσεις για την έννοια της φτώχειας

Η έρευνα και ο προσδιορισμός της έννοιας, των μορφών και των διαστάσεων της φτώχειας μπορούν να συμβάλουν στην εξάλειψή της. Γενικά, η πλήρης επίγνωση ενός προβλήματος αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη λύση του.

Η φτώχεια είναι ένα άπ'τά πιά επίμαχο πρόβλημα της εποχής μας που έχει μακρά προϊστορία· αποτελεί άντικείμενο έρευνας και συζήτησης επί ενάμισυ περίπου αιώνα. Η συζήτηση αυτή έχει περάσει στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών σαν συζήτηση για το πρόβλημα της αβλιότητας, της απόλυτης και σχετικής εξαθλίωσης. Γύρω άπ'το θέμα αυτό υπάρχει πλούσια διεθνής βιβλιογραφία. Χωρίς να υπαισέλθουμε σε λεπτομέρειες, θά διατυπώσουμε σε συντομία πρώτα τη γνώμη μας για την έννοια και τις μορφές της φτώχειας.

Μέ τον όρο *φτώχεια* εννοώ μιά κατάσταση, ένα βιοτικό επίπεδο κάτω από το ελάχιστο όριο διαβίωσης ή κάτω από το μέσο βιοτικό επίπεδο. Από τον παραπάνω όρισμό εξάγεται ότι η φτώχεια μπορεί να είναι φυσική ή κοινωνική, απόλυτη ή σχετική.

Για *φυσική ή απόλυτη φτώχεια* μπορούμε να μιλάμε όταν ο βαθμός ικανοποίησης των βασικών αναγκών διατροφής, ένδυμασίας, κατοικίας, παιδείας, πολιτισμού κτλ. είναι κάτω από το βιολογικά αναγκαίο ελάχιστο όριο διαβίωσης. Και η φυσική φτώχεια έχει τις κοινωνικές της διαστάσεις, άφ' ενός γιατί οι αίτιες της είναι βασικά κοινωνικές και άφ' έτερου γιατί το βιολογικά αναγκαίο όριο διαβίωσης μεταβάλλεται από εποχή σε εποχή, από χώρα σε χώρα. Πέρα άπ' αυτό, η *απόλυτη φτώχεια* έχει και μιά διαχρονική διάσταση: τη χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης σε μιά δοσμένη περίοδο σε σχέση με μιά προηγούμενη, πράγμα που συντελείται όχι συνέχεια αλλά περιοδικά. Η *σχετική ή κοινωνική φτώχεια* έχει επίσης τουλάχιστο τρεις διαστάσεις: Η μιά είναι η διαμόρφωση του βιοτικού επιπέδου σε σύγκριση με το κοινωνικά αναγκαίο ελάχιστο όριο διαβίωσης, με το βαθμό οικονομικής ανάπτυξης, ή σχέση των ικανοποιημένων αναγκών σε σύγκριση με τις υφιστάμενες ανάγκες που αυξάνουν συνεχώς, δηλαδή η *εξέλιξη του βαθμού ικανοποίησης των αναγκών*. Η δεύτερη διάσταση είναι η *διαμόρφωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης σε σύγκριση με το επίπεδο της αστικής τάξης, ή γενικότερα των φτωχών, μη προνομιούχων στρωμάτων, σε σχέση με τά πλούσια, προνομιούχα στρώματα*. Η τρίτη διάσταση είναι η *σύγκριση του βιοτικού επιπέδου μιάς χώρας με το επίπεδο άλλων χωρών*. Τέλος, πρέπει να κάνουμε διάκριση της *ύλικης φτώχειας*, που συνδέεται με την έλλειψη υλικών αγαθών, της *πνευματικής-έκπολιτιστικής φτώχειας*, που συνδέεται με την έλλιπή ικανοποίηση των πνευματικών, έκπολιτιστικών αναγκών και της *εργασιακής φτώχειας*, που είναι συνέπεια των άθλιων συνθηκών εργασίας, του μονότονου χαρακτήρα της εργασίας, της έλλειψης του δημιουργικού στοιχείου στη δουλειά.

Στη συνέχεια θά εξετάσουμε τις παραπάνω μορφές

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Η διαμόρφωση των πραγματικών μέσων ημερομισθίων των εργατών στην Ελλάδα, 1920-1981

Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο	Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο	Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο	Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο
1920	100,0	1938	100,0	1959	100,0	1972	100,0
1921	...	1945	45,0	1960	103,5	1973	96,5
1922	147,7	1946	46,3	1961	108,1	1974	92,6
1923	...	1947	68,5	1962	114,9	1975	98,9
1924	106,2	1948	55,9	1963	117,9	1976	109,5
1925	...	1949	51,7	1964	124,0	1977	117,7
1926	105,8	1950	47,7	1965	130,2	1978	129,1
1927	...	1951	48,7	1966	139,1	1979	109,7
1928	92,9	1952	...	1967	149,2	1980	109,3
1929	...	1953	57,1	1968	159,2	1981	107,2
1930	97,9	1954	63,5	1969	167,0		
1931	97,3	1955	98,1	1970	172,5		
1932	88,0	1956	99,9	1971	184,3		
1933	...	1957	104,9				
1934	81,5	1958	109,0				
1935	91,4	1959	125,0				
1936	87,2						
1937	90,2						
1938	92,8						
1939	96,0						

Πηγή: Υπολογισμοί δικού μου με βάση επίσημα ή άνεπισημα στοιχεία. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες: Στέργιο Μπαμπανιά, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, Πίνακες 176-196, σελ. 347-360 (χειρόγραφο).

Παρατήρηση: Οι υπολογισμοί για το 1980-81 είναι προκαταρκτικοί, στηρίζονται στα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ και του ΣΕΒ και άφορου το μέσο βιομηχανικό ημερομισθίο. Βλ. *Δελτίο ΣΕΒ*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981, και *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 7/1/1982.

φτώχειας, ὅπως ἐξελιχθηκαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 20ό αἰώνα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ μεταίχμιό τοῦ αἰώνα ὡς τὴς μέρες μας (1900-1981). Ἡ ἱστορική θεώρηση τῆς φτώχειας μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς διαδικασίας ἐξέλιξής της, στὴν ἀποκάλυψη τῶν σημερινῶν της μορφῶν καὶ διαστάσεων καὶ στὸν προσδιορισμὸ τῆς πολιτικῆς ποῦ θὰ ὀδηγήσει, στὸ μέλλον, στὴν ἐξάλειψή τους.

2. ἡ διαμόρφωση τῆς φυσικῆς, ἀπόλυτης φτώχειας

2.1. Ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγματικῶν μέσων ἡμερομισθίων καὶ μισθῶν (1900-1981)

Ἀπὸ τοὺς σχετικούς υπολογισμοὺς μας, καταλήγουμε στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

α) Τὰ μέσα πραγματικά ἡμερομισθία τῶν εργατῶν στὴν Ἑλλάδα στὸ μεταίχμιό τοῦ αἰώνα ἀξήθηκαν, ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου μειώθηκαν· στὸ πρώτο μιστὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 παρουσίασαν ὑψωτική τάση, ἐνῶ στὴν περίοδο μεταξύ 1927-1939 πτωτική τάση. Ἡ μείωση συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (βλέπε Πίνακα 1 καὶ Διάγραμμα 1).

β) Ἡ ἀγοραστική δύναμη τῶν μέσων ἡμερομισθίων καὶ μισθῶν ἦταν καὶ στὴν περίοδο 1945-1951 μικρότερη σὲ σχέση μὲ τὴν προπολεμική περίοδο, ἀλλὰ ἀργότερα σημείωσε αὐξηση, φτάνοντας καὶ ξεπερνώντας τὸ 1956 τὸ προπολεμικὸ ἐπίπεδο τοῦ 1939. Ἡ αὐξηση συνεχίστηκε καὶ στὴν περίοδο 1956-1972, ἀλλὰ τὸ 1973-75 ἔχουμε μείωση· τὸ 1976-78 παρουσιάστηκε

πάλι αὐξητική τάση, ἀλλὰ στὴν περίοδο 1979-1981 σημειώθηκε νέα πτώση (βλ. Πίνακα 1 καὶ Διάγραμμα Π).

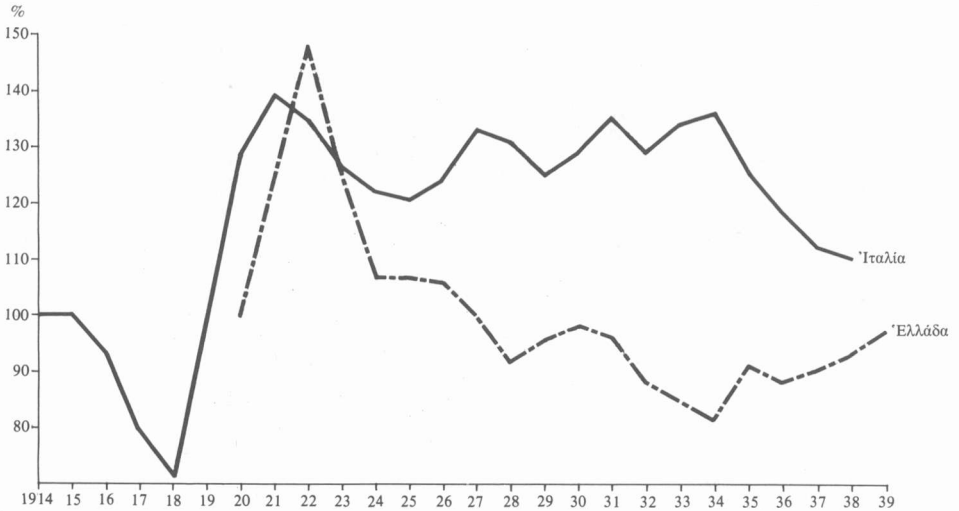
γ) Παρόμοιες εἶναι οἱ ροπές στὴν ἐξέλιξη τῶν πραγματικῶν μισθῶν ὑπαλλήλων.

Στὴν πτώση τῶν πραγματικῶν ἡμερομισθίων καὶ μισθῶν στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου συνέβαλε ἀποφασιστικά ἡ μεγάλη οικονομική κρίση τοῦ 1929-33 καὶ ἡ ἀθρόα εἰσροή τῶν προσφύγων. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ γνώμη τοῦ τότε τμηματάρχη τοῦ Διεθνούς Γραφείου Ἑργασίας, Κ. Τυχίρν, ποῦ ἐπισκέφτηκε τὸ 1929 τὴν Ἑλλάδα: «Λυποῦμαι νὰ σᾶς εἶπω ὅτι ἡ ἐντύπωση τὴν ὁποῖαν ἀπεκρούσαμε κάθε ἄλλο παρά καλὴ εἶναι... ἡ κατάσταση τῶν εργατῶν γενικῶς εἶναι κακή. Τὰ ἡμερομισθία εὐρίσκονται εἰς ἀπελπιστικῶς χαμηλὸν ἐπίπεδο».¹

Ἡ πτώση τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης τῶν μισθῶν καὶ ἡμερομισθίων στὴν περίοδο τῶν πολέμων καὶ·στὰ πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια θεωρεῖται κυρίως ἀποτέλεσμα τῶν καταστροφῶν τῶν πολέμων καὶ τῆς μαζικῆς ἀνεργίας. Ἡ ἀνοδικὴ τάση τῶν πραγματικῶν μισθῶν καὶ ἡμερομισθίων στὴν περίοδο 1956-1972 ὀφείλεται βασικά στὴν ταχύρρυθμὴ οικονομικὴ ἀνάπτυξη, στὴ μείωση τῆς μαζικῆς ἀνεργίας, στὴ μαζικὴ μετανάστευση καὶ στὴν ἐντεινόμενη πάλι τῆς εργατικῆς τάξης. Ἡ μαζικὴ μετανάστευση ἄλλαξε ριζικὰ τὸ συσχετισμὸ στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, μείωσε τὴν προσφορά ἐργασίας σὲ μιὰ περίοδο ποῦ αὐξήθηκε ἡ ζήτηση ἐργα-

1. Βλ. ἐφημερίδα Ἀκρόπολις, 21/4/1929, καὶ Σ. Κλαδά, *Ἡ εργατικὴ μας πολιτικὴ καὶ νομοθεσία*, Ἀθῆνα, 1945, σελ. 57-58.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι. Ἡ ἐξέλιξη τῶν μέσων πραγματικῶν ἡμερομισθίων τῶν ἐργατῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ Ἰταλία, 1915-1939

σίας λόγω τῆς ταχύρρυθμης ἀνάπτυξης. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀξίωσης τῶν εἰσοδημάτων ἐπέδρασαν καὶ τὰ μεταναστευτικὰ ἐμβάσματα. Θετικὴ ἐπίδραση εἶχε ἐπίσης στὴν ἀξίωση τῶν μισθῶν ἡ ἀνατροπὴ τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος τὸ 1974. Ἡ πτώση τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεις τῶν μισθῶν καὶ ἡμερομισθίων στὴν περίοδο 1973-75 καὶ 1979-81 εἶναι συνέπεια ἐν μέρει τῆς ἀσυνάρτητης οικονομικῆς πολιτικῆς τῆς δικτατορίας καὶ ἐν μέρει τῆς οικονομικῆς κρίσης, τοῦ στασιμοληθωρισμοῦ.

Ἡ παραπάνω γενικὴ εἰκόνα, ὁμως, διαφοροποιεῖται ἂν ἐξετάσουμε ξεχωριστὰ τὶς διάφορες κατηγορίες τῶν ἀναγκῶν καὶ τὰ διάφορα στρώματα τῶν φτωχῶν.

2.2. Ὁ ὑποσιτισμὸς καὶ ἡ ὑποχώρησή του

Ὁ ὑποσιτισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ ἀπ' τὶς πιὸ χειροπιαστὲς ἐκδηλώσεις τῆς φυσικῆς φτώχειας. Στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας ὁ ὑποσιτισμὸς ἦταν σοβαρὴ μάστιγα γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ, ἰδιαιτέρα γιὰ τὰ στρώματα τῶν ἐργατῶν καὶ ἀγορτῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εἰκόνα πού μᾶς δίνει ἓνα ἐγγράφο τοῦ 1906 γιὰ τὶς συνθήκες διατροφῆς τῶν ἐργατῶν τοῦ Πειραιᾶ: «Ἡ τροφὴ δλων τούτων (δηλαδὴ τῶν ἐργατῶν) ἐν ταῖς ἐργασίμοις ἡμέραις εἶναι ξηροφαγία μὲ ρέγγες, ντομάτες, σταφύλια καὶ μὲ τυρὸν καὶ σαρδέλες ἐσχά-

της ποιότητος...».² Σὲ ὑπόμνημα τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου τῆς Ἀθήνας πού ὑποβλήθηκε στὴ Διπλὴ Βουλὴ τὸ 1911 ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς γιὰ τοὺς ἀρτεργάτες: «Ἡ δὲ εἰς τοὺς ἐργάτας παρεχομένη παρὰ τοῦ ἐργοδότη τροφὴ εἶναι ἀνεπαρκεστάτη καὶ ἀθλία, τοιαύτη, ὥστε ὁ ἐργάτης ἀρτοποιός, ὁ παρασκευάζων τὸν ἄρτον τῶν ἄλλων νά πεινᾷ κατὰ σχῆμα ὀξύμωρον!...».³ Οἱ ναυτεργάτες ζοῦσαν «μιὰ ζωὴ σκυλίσια. Μεγάλη καταπίεση, λίγη τροφή, πολλές ὥρες δουλειᾶς».⁴

Γιὰ τὴν περίοδο πρὶν τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ὁ καθηγητὴς Ζολώτας γράφει δι «ἡ διαίτα τοῦ Ἑλλήνου ἐργάτου ὑπῆρξε πάντοτε πολὺ ἀπλή, καὶ σήμερον (δηλ. τὸ 1926) δὲ ἀκόμη συνίσταται συνήθως ἀπὸ λαχανικά καὶ ἰχθεῖς... Ἡ διατροφή τοῦ Ἑλλήνου ἐργάτου δὲν δύνανται συνεπῶς οὐδὲ πόρρωθεν νά συγκριθῆ πρὸς τὴν τοῦ Ἑυρωπαϊοῦ συναδέλφου του...».⁵ Παρόμοιες διαπιστώσεις κάνει καὶ ὁ καθηγητὴς Χαριτάκης γιὰ τὶς συνθήκες ἐνδymασίας καὶ διατροφῆς τοῦ Ἑλ-

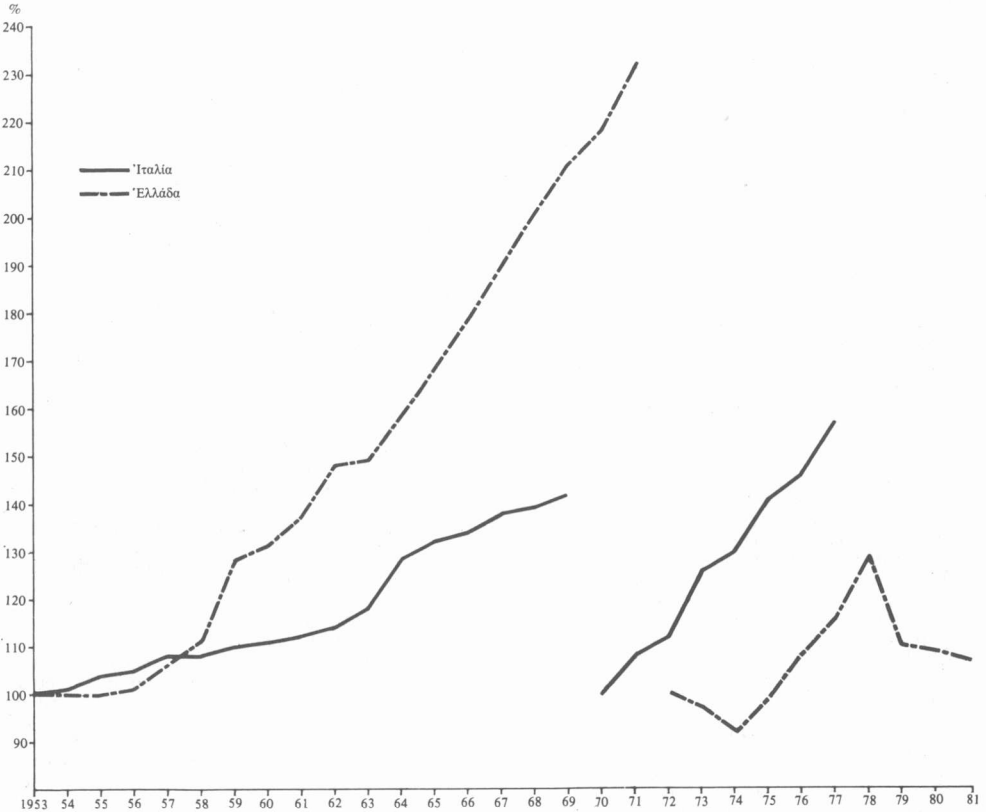
2. Βλ. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος* (δευτέρη ἔκδοσι), ἐκδόσις Π.Δ. Καραβᾶκος, 1956, σελ. 207-211, 216-229.

3. *Στὸ ἴδιο*.

4. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 190.

5. Ζ. Ζολώτα, *Ἡ Ἑλλάς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως*, ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», ἐν Ἀθήναις, 1926, σελ. 79-80.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π. Η εξέλιξη τών μέσων πραγματικόν ήμερομισθίων τών εργατῶν στην Ελλάδα και Ιταλία, 1953-1981

ληνα εργατή: «Η ένδυμασία του είνε πενιχρά. Σπάνιοι είναι οι εργατάι, πού έχουν ιδίαν ένδυμασίαν εργασίας, τήν όποιαν νά άποθέτουν τό έσπέρας μετά τό πέρας τής εργασίας των· συνήθως ό Έλλην εργατής φορεί κατά τάς εργασίμους ήμέρας έν παλαιόν ένδυμα, πού τόν κάνει νά φαίνεται ένίοτε ως άλήτης, και μόνον τάς ήμέρας άργίας φορεί καθαρωτέραν περιβολήν... Άλλά και ή τροφή του Έλληνος εργατου δέν είνε πάντοτε έπαρκής. Συνήθως και ίδίως κατά τό θέ-

ρος δέν τρώγει θερμήν τροφήν... ή έντύπωσίς μου είνε νά δι ένίοτε ό Έλλην εργατής διατρέφεται χειρότερα άφ'ότι έπιτρέπουν αί συνθήκαι του έλληνικού κλίματος...»⁶

Όλες οι σχετικές έρευνες άπέδειξαν δι το ύποσιτισμός στην περίοδο του μεσοπολέμου ύπήρξε χρόνιο

6. Γ. Χαριτάκη, *Η έλληνική βιομηχανία*, τυπογραφείον «Εστία», έν Άθήναις, 1927, σελ. 98.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Ποσότητες τροφίμων που καταναλώθηκαν κατά κεφαλή στην Ελλάδα, 1935-1963

Έτη	Χιλιόγραμμα κατ' Έτος						Θερμίδες ημερησίου		Πρωτεΐνη ημερησίου (γραμ.)		
	Δημητριακά (άλευρο-ποιημένα)	Πατάτες	Ζάχαρη	Όσπρια και ξηροί καρποί	Κρέας	Γάλα		% ζωϊκής προέλευσης			
						Λιπαρά	Πρωτεΐνη				
1935-1938	163	14	10	16	20	4	4	15	2.600	12	—
1948-1950	154	34	9	12	11	3	3	15	2.500	9	76
1951-1953	149	41	10	17	14	3	3	15	2.500	11	—
1954-1956	165	41	12	15	18	4	4	18	2.880	12	91
1957-1959	168	44	12	14	22	5	5	19	2.990	13	96
1960-1962	157	39	14	14	26	5	5	18	2.940	11	88
1963	145	50	5	12	33	6	5	19	2.960	23	94

Πηγή: Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1957-1960, σελ. 437-438. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1967, σελ. 382.

και μαζικό φαινόμενο. Ο ειδικός γιατρός Ίωακείμω-γλου το 1923 και το 1933 διαπίστωσε ότι η έλλειψη βιταμινών ήταν συχνό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μία μελέτη του Λαγαρά, που αφορούσε την περίοδο 1938-1939 και που στηριζόταν στην έρευνα επί 55 εργατικών οικογενειών της Αθήνας, αποκάλυψε ότι σημαντικό μέρος των εργατικών οικογενειών υποσιτιζόταν ποσοτικά δσον αφορά τὰ τρόφιμα που δίνουν ενέργεια. τὸ 30% υποσιτιζόταν σὲ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ παράλληλα ὑπῆρχε ἀνεπάρκεια καὶ ἀπὸ ποιοτικῆς πλευρᾶς στὴ διατροφή τῶν φτωχότερων στρωμάτων. Ὁ καθηγητὴς Καλογερέας διαπιστώνει ὅτι πᾶνω ἀπὸ τὸ 30% τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ υποσιτιζόταν πρὶν τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον τόσο ἀπὸ ἀποψη θερμίδων ὅσο καὶ ἀπὸ ἀποψη πρωτεϊνῶν, κυρίως ζωϊκῆς προέλευσης.⁷ Ὁ βαθμὸς ὑποσιτισμοῦ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ παρακάτω στοιχεῖα. Ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση θερμίδων στὴν περίοδο 1935-38 ἀνερχόταν, κατὰ μέσον ὄρο, σὲ 2.600, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνον 12% ἦταν ζωϊκῆς προέλευσης. Ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση κρέατος ἦταν μόνον 20 κιλά καὶ τῆς ζάχαρης 10 κιλά.⁸ Ὁ βαθμὸς ὑποσιτισμοῦ στὰ φτωχότερα στρώματα ξεπερνοῦσε τὸν μέσο ὄρο. «Μέχρι τὸ 1940 — γράφει ὁ καθηγητὴς Ἰ.Κ. Ἐξάρχου — ἡ διατροφή τοῦ μέσου ἑλληνα ἦταν ἐλλιμαστικὴ, καὶ μάλιστα στὶς πτωχῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῆς χώρας δὲν κάλυπτε οὐτε τὶς βασικὰς θερμιδικὰς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, οἱ ἀνάγκες σὲ πρωτεΐνες καλύπτονταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ φυτικὰ προϊόντα... Ὑπῆρχαν ἀγροτικῆς περιοχῆς ποὺ κατανάλωναν κρέας μόνον τὸ Πάσχα, τὰ Χριστούγεννα καὶ 3-4 ἄλλες μεγάλας γιορτὲς τὸ χρόνο».⁹

Στὴν περίοδο τῆς κατοχῆς, ὁ ὑποσιτισμὸς πῆρε με-

γαλύτερες διαστάσεις. Εἶναι ἀρκετὸ νὰ ἀναφέρουμε μόνον ἓνα στοιχεῖο: τὸν τραγικὸ χειμῶνα τοῦ 1941 στὴν Ἀθῆνα ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων ἀπὸ βιολογικὸ θάνατο ἀνήλθε περίπου στὶς 150.000 ἄτομα.¹⁰

Στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια, ἡ διατροφή τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις χειρότερη ἀπὸ ὅτι συνέβαινε τὴν προπολεμικὴ ἐποχὴ. Σὲ σχέση μετὸ 1935-38, π.χ., ἡ μέση κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση θερμίδων, πρωτεϊνῶν ζωϊκῆς προέλευσης καὶ ζάχαρης ἦταν μικρότερη μέχρι τὸ 1953, τὸν ὄσπριον μέχρι τὸ 1950, τὸ κρέατος μέχρι τὸ 1956 καὶ τῶν δημητριακῶν μέχρι τὸ 1958. Στὴ μέτεπειτα μεταπολεμικὴ περίοδο, τὸ ἐπίπεδο διατροφῆς ἔφτασε καὶ ξεπέρασε τὸ ποτολεμικὸ ἐπίπεδο. Μεταξὺ 1935-38 καὶ 1963, π.χ., ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση κρέατος ἀξήθηκε ἀπὸ 20 σὲ 33 κιλά, τῆς ζάχαρης ἀπὸ 10 σὲ 15 κιλά, τῶν ἡμερησίων θερμίδων ἀπὸ 2.600 σὲ 2.960 (βλ. Πίνακα 2).

Ὁ μέσος ἔτησιος ρυθμὸς τῆς συνολικῆς ἰδιωτικῆς κατανάλωσης ἀξήθησε στὴ δεκαετία 1950-1960 κατὰ 4,5%, στὴ δεκαετία 1960-1970 κατὰ 6,7% καὶ στὴν περίοδο 1970-1979 κατὰ 4,8%. Ἡ ἀύξηση τῆς κατανάλωσης τροφίμων ἦταν μικρότερη: 3,7, 4,8 καὶ 2,3% ἀντίστοιχα (βλ. Πίνακα 3). Ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση κρέατος ἔφτασε τὸ 1976 τὰ 57,6 κιλά, τῶν ἰχθυορῶν τὰ 16,7 κιλά, τὸ συνολικὸ γάλακτος σὲ 261,6 καὶ τῶν ἀγῶν σὲ 13 κιλά. Ἀπὸ τὸ κρέας, τὸ 35,1% ἦταν βοδινὸ, τὸ 22,9% αἰγοπρόβειο, τὸ 22% χοιρινὸ καὶ τὸ 18,7% ὀρνίθιο κρέας.¹¹

Σήμερα, ὁ ὑποσιτισμὸς στὴν Ελλάδα ἔχει περιοριστεῖ σὲ σύγκριση μετὸ παρελθόν, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐξαλειφθεῖ ἐντελῶς. Ἡ κατὰ κεφαλὴ κατανάλωση θερμίδων, ἰδιαίτερα ζωϊκῆς προέλευσης θερμίδων, τοῦ κρέατος, τῶν πρωτεϊνῶν κτλ., εἶναι μικρότερη σὲ σχέση μετὶς βιολογικὰ ἀναγκαῖες ποσότητες. Γενικὰ, τὸ διαιτολόγιο τῶν ἑλλήνων δὲν εἶναι ὀρθολογικὸ. Αὐτὸ ἀπο-

7. Ἀνταῖος, 24/6/1945, σελ. 80-83, 31/12/1945, σελ. 312-314 καὶ 1/1951, σελ. 31-36.

8. Στατιστικὴ Έπετηρίς τῆς Ελλάδος 1959-1960, σελ. 437-438.

9. Ἰ.Κ. Ἐξάρχου, «Ἄλλα στὴν κατανάλωση κρέατος καὶ ἄλλων ζωοκομικῶν τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν Ελλάδα», Οικονομικὸς Ταχυδρόμος, 14/9/1978, σελ. 24.

10. Νέα Οικονομία, 7/1957, σελ. 388.

11. Ἰ.Κ. Ἐξάρχου, σὸ ἴδιο, σελ. 26.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Η αύξηση και η διάρθρωση της ιδιωτικής κατανάλωσης στην Ελλάδα, 1950-1979

	Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης				Αναλογία στο σύνολο των δαπανών κατανάλωσης			
	1950/60	1960/70	1970/79	1950	1960	1970	1979	
1. Τρόφιμα	3,7	4,8	2,3	46,1	43,0	35,8	29,2	
2. Ποτά	2,0	6,0	7,7	4,3	3,4	3,2	4,2	
3. Καπνός	5,0	5,6	6,4	3,7	3,9	3,5	4,0	
4. Ύασιμος-Υπόδηση	5,3	10,5	4,7	8,4	9,1	13,0	13,0	
5. Στέγαση-Υδρευση	4,5	6,2	6,5	12,4	12,5	11,9	13,2	
6. Θέρμανση-Φωτισμός	6,6	8,4	6,1	1,7	2,0	2,4	2,7	
7. Έπιπλα-Οικιακά σκεύη	12,8	9,9	6,0	1,7	3,6	4,7	6,7	
8. Τρέχουσες οικιακές δαπάνες	1,9	6,1	4,0	5,4	4,2	4,0	3,5	
9. Άτομικός ευπρεπισμός-Υγιεινή	3,0	10,0	4,7	4,1	3,6	4,8	4,4	
10. Μεταφορές	8,1	9,7	9,0	3,9	5,5	7,2	11,0	
11. Έπικοινωνίες	14,4	14,6	13,6	0,2	0,6	1,2	2,4	
12. Δαπάνες αναψυχής και διασκέδασης	5,9	8,6	5,8	5,5	6,3	7,5	8,4	
13. Εκπαίδευση	8,0	3,6	1,0	1,5	2,1	1,6	1,1	
14. Άλλες υπηρεσίες	4,3	6,9	1,8	1,0	1,1	1,1	0,8	
Εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση	4,6	6,8	5,1	99,9	100,9	102,0	104,6	
15. Δαπάνες μόνιμων κατοίκων στην αλλοδαπή	13,0	9,8	11,7	0,3	0,6	0,8	1,2	
16. Μίσθν: Δαπάνες μη μόνιμων κατοίκων στην ήμεδαπή	29,0	13,8	13,2	0,2	1,5	2,8	5,8	
Έθνική ιδιωτική κατανάλωση	4,5	6,7	4,8	100,0	100,0	100,0	100,0	

Πηγή: - Έθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975, Άθηναι, 1976, σελ. 22.
 - Έθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1973-1977, Άθηναι, 1979, σελ. 35.
 - Προσωρινοί Έθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος έτους 1979, Άθηναι, 1980, σελ. 76.

δεικνύεται και από το γεγονός ότι πολλοί Έλληνες τό πρωί δέν τρώνε καθόλου ή δέν τρώνε κανονικά, ενώ τό βράδυ τρώνε άργά και μεγάλες ποσότητες. Περισσότερο άνεπαρκής είναι τόσο από ποσοστική όσο και από ποιοτική πλευρά ή διατροφή των φτωχότερων στρωμάτων, παρόλο πού διαθέτουν μεγαλύτερο ποσοστό τό εισοδήματός τους για δαπάνες τροφίμων.

2.3. Η διαμόρφωση των άσθενειών πού σχετίζονται με ή φτώχεια και τίς άθλιες συνθήκες εργασίας

Στό μεταίχμιο και τίς πρώτες δεκαετίες τό αιώνα μας, οί συνθήκες ύγείας και εργασίας ήταν άθλιες στην Ελλάδα, και έμοιαζαν σε άβλιότητα με τίς συνθήκες πού επικρατούσαν στην Άγγλία και τίς άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες στην περίοδο της πρωταρχικής συσώρευσης της μανιφακτούρας και της βιομηχανικής επανάστασης. Κανένα μέτρο δέν παρνονταν για την προστασία της ύγείας των εργαζομένων, την προφύλαξη της εργασίας και τον περιορισμό των εργατικών άτυχημάτων. Τά εργοστάσια χρησιμοποιούσαν αθάιρατα την παιδική και γυναικεία εργασία.¹² Η διάρκεια της εργασίας ημέρας κυμαινονταν, στην περίοδο 1914-1920, από 10 έως 12 ώρες.¹³ Στό υπό-

μνημα τό Έργατικό Κέντρο της Άθήνας πού υποβλήθηκε στη Βουλή τό 1911 αναφέρονται τά έξής για τούς 1.500 περίπου εργάτες στη βιομηχανία βιβλίου και τύπου. «Κροίσματα μολυβδιάσεως και δηλητηρίασεως δι' άνταμιονίου καθημερινώς σημειώνονται εις την τάξιν των, την όποιαν μαστίζει κυριολεκτικώς ή άνθρωποφθόρος φυματίσις: ώχροι και κίτρινοι, όρθοι από πρωΐας μέχρις εσπέρας, ως επί τό πλείστον μέσα εις τρώγλας και κατώγια, εις άτμόσφαιραν άπόξουσαν κυριολεκτικώς και κεκορεσμένην από άερία δηλητηριώδη, κακός δε διατώμενοι, λόγω άθλιων συνθηκών περί την πληρωμήν, έξαντλούμενοι σωματικώς και διανοητικώς, διεξάγουν κατ' άρχήν όπέρ πάντων άλλων εργατικών τάξιν άπεγνωσμένον τον προς τον θάνατον αγώνα... «Ποικίλα νοσηματα, όφθαλμικά, νευρικά, ψυχικά, άρθρίτις, ποδάγρα, ρευματισμοί, όφθαλμοί είναι αι συνέπειαι της νοσητής εργασίας». Για τούς 3.300 καπνεργάτες τό όπόμνημα γράφει ότι τά καπνεργοστάσια, «εστερημένα φωτός και άερισμού, με ζύλινα πατώματα, ύποσκάπτουν λαθραίως, άλλ' άσφαλός, την ύγείαν των εργατών: οί καπνεργάται ένεκα τούτων υπόκεινται εις πλείστα νοσητά και ίδίως εις φυματίσιν από την όποιαν άποθησκει ικανός άριθμός εκ τούτων κατ' έτος». Στίς βιομηχανίες και βιοτεχνίες των μετάλλων «ουδέις όρος ύγιεινής, ουδέμια πρόνοια όπέρ άσφαλίσσεως της ζωής και της ύγείας και της σωματικής άκεραιότητος των εργατών τούτων ύπάρχει...». Για τά μεταλλεία, λατομεία, όρυχεία, πού άπασχολούσαν τό 1909 11.274 εργάτες, ά-

12. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Γ. Κορδάτου, στό *Ίδιο*, σελ. 207-211, 216-229.

13. Βλ. Ε. Ζολώτα, στό *Ίδιο*, σελ. 81-82. Τά στοιχεία προέρχονται από την Έπιθεώρηση Έργασίας τό Έπουργείου Έθνικής Οικονομίας.

ναφέρει: «Αι μεταλλευτικά έργασια, διεξαγόμενα ως επί το πλείστον εις ύπογειους στοάς, υπό συνθήκας όλωσδιόλου άνθυγιεινάς, πολλούς εργατάς οδηγούν εις τόν "Αδην κατ' Έτος, τούς μόν έξ άσφυξιάς άποθνήσκοντας, τούς δέ υπό χωμάτων και λίθων εκ τών δροφών καταπιπτότων φονεομένους... Η στατιστική τών θυμάτων τών εργασιών τούτων κατά τό 1909 είναι ή έξής: φονεθέντες 14, πληγωθέντες 174. Άναλογία ύστυχημάτων επί 1.000 εργατών ήμερησίας: θάνατοι: 1.490, τραύματα: 3.764». Στά βυρσοδεψεία, οι όροι τής ύγιεινής... είναι φρικώδεις: «άληθινά εργαστήρια θανάτου ήμπορούν νά όνομασθούν τά εργοστάσια αυτά· διότι μέσα εις αυτά οι εργατάι εισέρχονται άκμαίοι, σφριγηλοί, φαιδροί, και μετά τινε έτη έξέρχονται κυρτωμένοι, άσθενικοί, φθισιώντες... έκτός τούτων, τό ήμισυ και πλέον τών εργατών πάσχει εκ χρονίων ρευματισμών ένεκα τής ύγρασίας».¹⁴

Άπ' τίς άσθενείες πού σχετίζονται μέ τίς άθλιες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας πλατιά διαδεδομένες ήταν ή **ρυματίωση** και ή **έλονοσία**. Η τελευταία «μαστίζει τούς έλληνικούς πληθυσμούς εις ευδράτην κλίμακα και έλαττώνει σημαντικώς τήν εργατικήν των δύναμιν».¹⁵

Στή **δεκαετία του 1910** παρατηρείται μιά όρισμένη βελτίωση στις συνθήκες εργασίας πού όφείλεται έν μέρει στον εκσυγχρονισμό τής εργατικής νομοθεσίας και έν μέρει στην ίσχυροποιημένη πάλι τής εργατικής τάξης. Άλλά ριζική πρόοδος δέν ήρθε άκόμη.

Στήν **περίοδο του μεσοπολέμου**, σε όρισμένους κλάδους καθιερώθηκε νομικά τό όριο, αλλά στην πράξη δέν τηρούταν μέ συνέπεια. Σε πολλούς τομείς, ή **διάρκεια εργασίας** ήταν στην πραγματικότητα 10-12 ώρες. Ο άνώτερος υπάλληλος τής Κοινωνίας τών Έθνών Τίττερ, μέ βάση μιά έπιτόπια έρευνα πού έκανε τό 1929, διαπίστωσε πώς «ή ύγιεινή κατάσταση τών Έλλήνων εργατών ήταν έλεεινή και πώς ή εργατική νομοθεσία δέν εφαρμόζοταν».¹⁶ Άπό τήν ύψωτική τάση τών **εργατικών άτυχημάτων** μπορεί κανείς νά συμπεράνει ότι επιδεινώθηκαν οι συνθήκες εργασίας. Ο αριθμός τών εργατικών άτυχημάτων στά μεταλλεία, λιγνιτωρυχεία και μεταλλουργεία στην περίοδο μεταξύ 1933-37 αύξήθηκε από 677 σε 1.161, δηλαδή σχεδόν διπλασιάστηκε. Τό σύνολο τών εργατικών άτυχημάτων από 4.055 πού ήταν τό 1928 αύξήθηκε σε 29.865 τό 1939, δηλαδή κατά 7,4 φορές.¹⁷

Ο παιδιατρος καθηγητής Γ. Μακκάς, μέ έρευνες πού έκανε τό 1931-34 στην περιοχή τής Άθήνας, διαπίστωσε σε πολλά μωρά **ξεροφθαλμία** πού προερχόταν από έλλειψη βιταμίνης Α στό γάλα τής μητέρας. Τό συμπέρασμα είναι ότι οι μητέρες τών μωρών αυτών έπί 6 τουλάχιστον μήνες δέν είχαν καταναλώσει τρόφιμα πού περιέχουν τέτοιες βιταμίνες, δηλαδή βούτυρο, αυγά, γάλα, ψάρι κτλ. Παρόμοια άσθένεια διαπιστώθηκε και σε άλλες πόλεις τής Ελλάδας, όπως π.χ. στά

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Η εξέλιξη τής γεννητικότητας και τής θνησιμότητας στην Ελλάδα και Ιταλία, 1900-1977

Έτος	Υπολογισμοί ανά 1.000 κατοίκους					
	Ελλάδα			Ιταλία		
	A	B	Γ	A	B	Γ
1900	33,0	23,8	14,4
1910	33,3	19,9	15,6
1920	21,2	13,6	11,2	32,2	19,0	28,2
1930	31,3	16,3	14,0	26,7	14,1	14,8
1940	24,5	12,8	9,0	23,5	13,6	14,2
1950	20,0	7,1	10,3	19,6	9,8	15,4
1960	18,9	7,3	14,5	18,1	9,6	15,4
1969	17,4	8,1	14,5	17,6	9,9	14,0
1977	15,5	9,0	10,9	13,2	9,6	17,6

A = Άριθμός γεννηθέντων ζώντων πού αναλογούν σε 1.000 κατοίκους.
 B = Άριθμός θανάτων πού αναλογούν σε 1.000 κατοίκους.
 Γ = Άριθμός γεννηθέντων πεθαμένων πού αναλογούν σε 1.000 γεννηθέντα ζώντα παιδιά.

Τρίκαλα.¹⁸ Οι άσχημες συνθήκες διατροφής, κατοικίας και εργασίας αποτέλεσαν βασικές αιτίες τού χαμηλού όριου ηλικίας, τού ύψηλου ποσοστού θνησιμότητας, τής ύπόσκαψης τής υγείας τού λαού. Τό ποσοστό θνησιμότητας στην περίοδο 1850-1885 κυμαινόταν μεταξύ 17,73-24,13%, ενώ στην περίοδο 1921-1940 μεταξύ 12,82-18,38%. Η σύγκριση τών στοιχείων όδηγεί στό συμπέρασμα ότι στην περίοδο 1921-1940 έπληθε κάποια βετίωση σε σχέση μέ τόν περασμένο αιώνα, αλλά ή τάση αυτή δέν ήταν σταθερή· στην περίοδο 1922-1937 έχουμε χειροτέρευση σε σχέση μέ τό 1921. Η παιδική θνησιμότητα αύξήθηκε μεταξύ 1920 και 1930, αλλά μειώθηκε μεταξύ 1930 και 1940 (βλ. Πίνακα 4).

Γιά τή **σχέση φτώχειας, άσθενειών και αιτιών θανάτου**, μπορούμε νά βγάλουμε έμμεσα όρισμένα συμπεράσματα μέ βάση τά παρακάτω στοιχεία. Στην περίοδο 1921-1937, ο αριθμός τών θανάτων, πού είχαν σαν αίτια τή **φυματίωση** και τήν **έλονοσία**, άνήλθε στις 161.002 και 85.739 άτομα αντίστοιχα.¹⁹ Πρόκειται για τεράστιους αριθμούς, ιδιαίτερα έν συγκριθούν μέ τόν αριθμό τού ελληνικού πληθυσμού. Είναι γνωστό ότι και οι δύο παραπάνω άσθενείες - ιδιαίτερα ή πλατιά διάδοση τής φυματίωσης - είναι κύρια συνέπεια τής φτώχειας, τής κακής διατροφής, τών άθλων συνθηκών κατοικίας, υγείας και διαβίωσης γενικότερα και μάλιστα πριν πρώτα άπ' όλα τά φτωγά στρώματα. Η άναλογία τών θανάτων από φυματίωση ήταν πολύ μεγαλύτερη στόν πληθυσμό τών πόλεων και στις γραμμές τού προλεταριάτου, ενώ ή θνησιμότητα από έλονοσία θέριζε πρώτα άπ' όλα τήν άγροτιά. Τό ίδιο και ή **παιδική θνησιμότητα**, έδρανε κυρίως τίς εργαζόμενες τάξεις. Στην περίοδο 1921-1928 πέθαναν 102.122 μωρά ηλικίας κάτω τού ένός έτους.²⁰ Άπ' τίς άνοικνώσεις τού Υγειονομικού Τμήματος τής Κοινωνίας τών

14. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*.
 15. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 98.
 16. Άπό συνέντευξη τού στην έφημερίδα *Άκρόπολις* στις 21 Άπριλίου 1929. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 235.
 17. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 197-198. Α. Μομφεράτου. Η προώλαξής εργασίας, Άθήνα, 1959, σελ. 23.

18. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες, Άνταΐς, 24/6/1945, σελ. 80-83, 31/12/1945, σελ. 312-314 και 1/1951, σελ. 32-36.
 19. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1938, σελ. 502.
 20. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 451.

Έθων φαίνεται ότι η παιδική θνησιμότητα κυμαινόταν στην Αθήνα, κατά την περίοδο 1927-1938, κατά έτησιο μέσον δρο γύρω στο 127‰. Ο καθηγητής Σπηλιόπουλος, που αναφέρει τα παραπάνω στοιχεία, διαπιστώνει σε συνέχεια τα εξής. Στην ύπαιθρο, η παιδική θνησιμότητα είναι ακόμα μεγαλύτερη, το ίδιο και στις εργατικές συνοικίες των πολεοδομικών κέντρων. Σε μερικές περιοχές φτάνει τα 160-500‰. Στην Ελλάδα έχει διαπιστωθεί το μοναδικό φαινόμενο ότι η παιδική θνησιμότητα είναι μεγαλύτερη στις τάξεις δ-που το θήλασμα είναι σχεδόν γενικό σε όλες τις τάξεις όπου η αναλογία των θηλασμένων μορών είναι μεγαλύτερη. Το παράδοξο αυτό φαινόμενο οφείλεται άπ' ενός στο γεγονός ότι οι γονείς, και τα παιδιά των εργατικών και αγροτικών τάξεων στερούνται των απαραίτητων δρων υγιεινής, που απαιτούνται για την διαβίωση, καθώς και των μέσων που χρειάζονται για την εξασφάλισή της, και άπ' έτερου στο γεγονός ότι είναι ανεπαρκής η σχετική διαφώτιση.²¹

Στην περίοδο της κατοχής, το επίπεδο της δημόσιας υγείας έφτασε σε επικίνδυνο βαθμό. Το 72% των παιδιών είχαν άδυνατσει λόγω υποσιτισμού και Ελλειψής υγειονομικής περίθαλψης. Μόνο ο αριθμός των *φυματικών* είχε φτάσει τις 450.000 άτομα.²² Στη μεταπολεμική περίοδο επήλθε βαθμιαία βελτίωση στην κατάσταση υγείας του ελληνικού λαού τόσο σε σύγκριση με την κατοχή όσο και σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Η βελτίωση όμως αυτή δεν ήταν γενική· σε όρισμένους τομείς σημειώθηκε χειρότερηση. Πέρα άπ' αυτό, η βελτίωση άγγιξε σε μικρότερο βαθμό τα φτωγά στρώματα. Τα στοιχεία που άκολουθούν επιβεβαιώνουν τις παραπάνω διαπιστώσεις.

Η παράταση της προσδοκώμενης ζωής είναι ένας δείκτης που εκφράζει κατά κάποιον τρόπο τη γενικότερη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και την υποχώρηση της φτώχειας. Στην Ελλάδα η προσδοκώμενη ζωή των άνδρών στο πρώτο έτος της ηλικίας τους, άπό 58,65 χρόνια που ήταν το 1930 άνέβηκε στα 72,16 χρόνια το 1970. Για τις γυναίκες ήταν 61,73 και 75,32 χρόνια αντίστοιχα.²³

Ο άλλος δείκτης είναι η *θνησιμότητα* που μειώθηκε σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο: το ποσοστό της θνησιμότητας άπό 12,82‰ που ήταν το 1940 μειώθηκε στο 9,04‰ το 1977 (βλ. Πίνακα 4). Οι θάνατοι βρεφών κάτω του ένος έτους επί 1.000 γεννηθέντων ζώντων ήταν το 1939 118,15, ενώ στην περίοδο 1949-1977 κυμαινόταν μεταξύ 20,36-44,15. Με μικρές αζομοιώσεις, η τάση μείωσης αυτού του δείκτη χαρακτηρίζει όλη τη μεταπολεμική περίοδο.²⁴

Σημαντικές μεταβολές έχουν συντελεστεί στη *σύνθεση των άσθενειών*. Τη διαδικασία αυτή μπορούμε να την παρακολουθήσουμε με βάση δύο δείκτες: το δει-

κτη των *έξελεθόντων άσθενών* κατά κατηγορίες νόσων και το δείκτη των θανάτων κατά βασικές αίτιες θανάτου (βλ. Πίνακες 5 και 6).

Η *φυματίωση* περιορίστηκε στο *ελάχιστο* στη μεταπολεμική περίοδο. Το ποσοστό των θανάτων *έξ αίτιας* της φυματίωσης - σε σύγκριση με το σύνολο των θανάτων (= 100) - μειώθηκε άπό 14,3% το 1938 σε 0,7% το 1977. Μεταξύ 1970 και 1977 άπό το σύνολο των *έξελεθόντων άσθενών* (= 100) η αναλογία εκείνων που είχαν *λοιμώξεις και παρασιτικές άσθένειες* έφτασε άπό 5,5% σε 4,7% και εκείνων που έπασχαν *άπό άσθένειες άναπνευστικού συστήματος* άπό 14,6% σε 10,5%. Η *έλονοσία* *έξαλειφθηκε* μεταπολεμικά ως *άσθένεια* και *ός αίτια θανάτου* (1938 1%, 1977 0,0%). Η *αναλογία των άσθενειών του πεπτικού συστήματος* - σε σύγκριση με το σύνολο των *έξελεθόντων άσθενών* - μειώθηκε άπό 16,1% το 1970 σε 14,5% το 1977. Η βελτίωση αυτή είναι *άποτέλεσμα άπ'* τη μιά μεριά της *προόδου* που επιτεύχθηκε στο *θεραπευτικά μέσα* (φάρμακα κτλ.) και στο *υγειονομικό σύστημα* και *άπό* την *άλλη* της *γενικότερης βελτίωσης* των *συνθηκών διατροφής* και *διαβίωσης*.

Ταυτόχρονα, όμως, υπάρχει μιά σειρά *άπό άσθένειες που παρουσιάζουν ύψωτική τάση* στη μεταπολεμική περίοδο. Στην κατηγορία αυτή άνήκουν π.χ. οι *καρδιακές άσθένειες*, οι *έγκεφαλοαγγειακές άσθένειες* και ο *καρκίνος*. Στην περίοδο μεταξύ 1938 και 1977 - σε σύγκριση με το σύνολο των θανάτων - το ποσοστό των θανάτων *έξ αίτιας καρδιακών νόσων* *αυξήθηκε* άπό 7,8% σε 18,6%, ενώ το ποσοστό των θανάτων *έξ αίτιας του καρκίνου* *άνηλθε* άπό 5,9% σε 18,4%. Μεταξύ 1970 και 1977 το ποσοστό των θανάτων *έξ αίτιας* διαφόρων μορφών *υπέρτασης* *έξέθηλε* άπό 1,3% σε 1,5%, των θανάτων *έξ αίτιας έγκεφαλοαγγειακών νόσων* *άπό* 14,8%, σε 17,6% και των θανάτων *έξ αίτιας άτοκινηριστικών άτυχημάτων* *άπό* 1,4% σε 2,1%. Τάση *αυξήσεως παρουσιάζει* η *αναλογία των παραπάνω άσθενειών και στούς έξελεθόντες άσθενείς*. Το ποσοστό των *νόσων του κύκλωφορικού συστήματος* *άπό* 7,4% το 1970 *έφτασε* στο 9,7% το 1977, ενώ εκείνων των *ψυχικών διαταραχών* *άπό* 2,6% σε 3,0% (βλ. Πίνακες 5 και 6). Τα *αυξημένα ποσοστά θανάτων και άσθενειών στούς παραπάνω τομείς* *σχετίζονται* - *άμεσα* ή *έμμεσα* - με τον *σύγχρονο τρόπο ζωής*, τους *ρυθμούς*, το *άγχος* και την *άνορθολογική κατανάλωση* που *συνεπάγεται*.

Μιά *σχετική πρόοδος παρατηρείται* κατά τη *μεταπολεμική περίοδο* στη *νομοθεσία για την υγιεινή και άσφάλεια των εργαζομένων, στούς τόπους δουλειάς και στίς συνθήκες εργασίας*. *Άλλά* η *μη συνεπής τήρηση* της *σχετικής εργατικής νομοθεσίας*, *άπ'* τη μιά μεριά, και η *έλλειψη βασικών τεχνολογικών και οικονομικών προϋποθέσεων*, *άπ'* την *άλλη*, *έχουν* *σάν συνέπεια* *οι συνθήκες εργασίας να έξακολουθούν* *σε πολλά έργοστάσια να παρουσιάζουν* *και στη μεταπολεμική περίοδο* *μιά άθλια εικόνα*. Αυτό *επιβεβαιώνεται* *άπό* *μιά* *σειρά έρευνών*, *έκθεσησαν* *και* *άπό* *τον* *μεγάλο αριθμό των εργατικών άτυχημάτων*.

Άναφέρουμε *πρώτα* *μερικές διαπιστώσεις της έκθεσης* *Έμπειρογνομώνων του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παραγωγικότητας* *που συντάχτηκε* *το 1958* *με βάση* *επι-*

21. Γ. Σπηλιόπουλος, «Σκέψεις για την προφύλαξη του παιδιού και της μητέρας», *Άνατοξ*, 15/11/1946 και 12/5/1946, σελ. 127-128.

22. Α. Σμπαρούνη, *Άναμνήσεις εκ του Β' παγκοσμίου πολέμου*, Αθήνα, 1950, σελ. 384.

23. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978, σελ. 50.

24. Βλ. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978, σελ. 41.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Θάνατοι στην Ελλάδα κατά βασικές αιτίες θανάτου, 1938-1977

Αιτίες θανάτου (Διεθνής ονοματολογία 1965)	Ποσοστό επί 1.000 θανόντων				
	1938	1951	1955	1971	1977
B5. Φυματίωση αναπνευστικού συστήματος	116,0	85,6	37,4	9,5	5,0
B6. Φυματίωση άλλων μορφών και υπολείμματα	26,6	17,6	3,1	0,5	2,2
B9. Κοκκύτης	4,7	1,2	1,4	0,3	0,04
B14. Ίλαρα	2,0	0,7	0,2	0,03	0,16
B16. Έλονοσία	9,7	0,3	0,00	0,00	0,00
B19. Κακοήθη νεοπλασμάτα και νεοπλασμάτα του λεμφικού και αιμοποιητικού ιστού	59,1	112,7	151,4	160,6	184,1
B21. Σακχαρώδης διαβήτης	27,2	35,1
B27. Μορφές υπέρτασης	13,3	15,4
B28. Ίσχαμία του μυοκαρδίου	78,3	132,6	153,1	85,4	107,8
B29. Άλλες νόσοι της καρδιάς	91,6	78,0
B30. Έγκεφαλογγειακές νόσοι	148,4	176,1
B31. Γρίπη	33,3	26,4	5,0	5,9	11,0
B32. Πνευμονία	106,5	57,7	35,3	35,0	31,7
B33. Βρογχίτιδα, εμφύσημα και άσθμα*	10,8	4,2	3,6	28,8	30,5
B37. Κίρρωση ήπατος	18,9	14,5
B38. Νεφρίτιδα και νέφρωση	17,3	12,6
B45. Συμπτώματα και άσαφώς καθοριζόμενες καταστάσεις	123,2	94,4
BE47. Άτυχήματα από αυτοκίνητα	14,2	21,2
BE48. Άτυχήματα άλλης φύσης	32,1	30,6

* Για το 1938, 1951 και 1955 μόνο βρογχίτιδα.

Παρατήρηση: Τα στοιχεία του 1938, 1951 και 1955 είναι απόλυτα συγκρίσιμα. Το ίδιο και τα στοιχεία του 1971 και 1977. Η σύγκριση των στοιχείων πριν και μετά το 1955 πρέπει να γίνεται με κάποια επιφύλαξη.

Πηγές: Για το 1938, 1951 και 1955: *Συνοπτική Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος*. Βλ. *Οικονομική και Λογιστική Έγκυκλοπαίδεια ΕΛΛΑΣ*, τόμος Δ', σελ. 663. Για το 1971: *Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1972*, σελ. 48. Για το 1977: *Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978*, σελ. 48.

τόπιες έρευνες που διενεργήθηκαν στην Ελλάδα.²⁵ Σύμφωνα με την έκθεση, οι συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα βρίσκονταν πολύ κάτω από το αποδεκτό επίπεδο. Ο φωτισμός ήταν συχνά πολύ άσχημος. Δεν τηρουσαν οι κανόνες καθαριότητας· τα πλυντήρια και τα αποχωρητήρια ήταν ακατάλληλα και τελείως άθυγιεινά. Χώροι για φαγητό υπήρχαν κατ' εξαίρεση και έτσι οι εργαζόμενοι έτρωγαν δίπλα στις μηχανές ή σε άλλους έντελως ακατάλληλους χώρους. Η άσφαλεια και η ύγιεινή εργασία βρίσκονταν σε άπογοητευτική κατάσταση. Σε πολλές περιπτώσεις, ο κίνδυνος άτυχήματος ήταν καταφανής. Η έλλειψη των στοιχειωδέστερων έγκαταστάσεων προφύλαξης εργασίας ήταν συνθησιμένο φαινόμενο.

Η Έκθεση Μπλανσάρ, Γενικού Διευθυντή του Διεθνούς Γραφείου Έργασίας, που συντάχτηκε το 1978, μάς δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε συγκριτικά τις αλλαγές που συντελέστηκαν στις συνθήκες εργασίας την περίοδο 1960-1971.²⁶ Σύμφωνα με την Έκθεση,

«ή εφαρμογή της ισχύουσας νομοθεσίας παραμένει, ώστόσο, θέμα πολύ πιο σημαντικό από την έκδοση νέων νομοθετικών και κανονιστικών κειμένων...». Γενικά, η έξουσία της Έπιθεώρησης Έργασίας είναι περιορισμένη. Έλέγχεται μικρός αριθμός επαγγελματικών άσθενείων. Η Έπιτροπή έπισκέφθηκε 19 μεγάλες και μικρές επιχειρήσεις. Οι παρατηρήσεις της μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω. «...**Η νομοθεσία και οι κανονισμοί των συνθηκών εργασίας** τηρούνται, κατά γενικό κανόνα, αλλά επικρατεί η τάση εφαρμογής του μίνιμουμ της νομοθεσίας...». Σε συνέχεια, η Έκθεση διαπιστώνει ότι στην ουσία, άναφορικά με την *άσφαλεια και την υγιεινή της εργασίας*, οι συνθήκες, γενικά, είναι αρκετά ικανοποιητικές. Υπάρχουν αρκετός χώρος για εργασία, συστήματα εξαερισμού· καλή συντήρηση των χώρων, κατάλληλος φωτισμός. Οι έγκαταστάσεις υγιεινής (άποδυτήρια, λουτήρες, αποχωρητήρια, έγκαταστάσεις για πόσιμο νερό) συμβιβάζονται με τους κανόνες υγιεινής, αλλά η συντήρησή τους έ-

25. Η Έκθεση δημοσιεύτηκε στον καθημερινό τύπο της εποχής, βλ., π.χ., *Η Αύγη*, 15/1/1958.

26. Τις πληροφορίες και παραπομπές της Έκθεσης που άναφε-

ρουμε σε άλλο σημείο τις πήραμε από την *Πρωινή Έλευθεροτυπία*, π.χ. δημοσιεύθηκαν στα φύλλα του Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1978.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Αριθμός εξελθόντων ασθενών στην Ελλάδα, κατά κατηγορίες νόσων, 1970 και 1977

Κατηγορία νόσων	1970		1977	
	Απόλυτος αριθμός	Ποσοστά %	Απόλυτος αριθμός*	Ποσοστά %
Γενικό σύνολο	922.252	100,0	1.035.849	100,0
1. Λοιμώδεις και παρασιτικές νόσοι	50.541	5,5	48.569	4,7
2. Νεοπλάσματα γενικά	37.715	4,1	56.142	5,4
3. Νόσοι των ενδοκρινών αδένων της θρέψης και της ανταλλαγής της όλης	18.085	2,0	19.710	1,9
4. Νόσοι του αίματος και των αιμοποιητικών οργάνων	9.977	1,1	19.806	1,9
5. Ψυχικές διαταραχές	23.818	2,6	30.601	3,0
6. Νόσοι του νευρικού συστήματος και των αισθητηρίων οργάνων	45.019	4,9	51.188	4,9
8. Νόσοι του κυκλοφοριακού συστήματος	68.381	7,4	100.049	9,7
8. Νόσοι αναπνευστικού συστήματος	116.505	12,6	108.955	10,5
9. Νόσοι του πεπτικού συστήματος	148.033	16,1	150.132	14,5
10. Νόσοι του ουροποιητικού συστήματος	57.535	6,2	72.944	7,0
11. Επιπλοκές της έγκυμωσης, του τοκετού και της λοχείας	140.292	15,2	141.696	13,7
12. Νόσοι του δέρματος και του ύποδερμιού ιστού	22.402	2,4	23.359	2,3
13. Νόσοι του μυοσκελετικού συστήματος και του συνδετικού ιστού	32.261	3,5	39.513	3,8
14. Συγγενείς ανωμαλίες	7.374	0,8	8.963	0,9
15. Ορισμένες αιτίες περιγεννητικής νοσηρότητας και θνησιμότητας	5.041	0,6	7.606	0,7
16. Συμπτώματα και άσφαως περιγραφόμενες παθολογικές καταστάσεις	44.147	4,8	47.836	4,6
17. Ατυχήματα, δηλητηριάσεις και κακώσεις	95.126	10,3	108.780	10,5

* Περιλαμβάνονται και οι θανόντες που άνηλθαν σε 21.664 τό 1970 και σε 25.910 τό 1977.

Πηγές: Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1972, σελ. 79-82, και 1978, σελ. 115-118.

ναι μερικές φορές ανεπαρκής. Επίσης, τά δάπεδα είναι κάποτε άνωμαλα, βρώμικα, ή άποθήκες ακατάστατες... Υπηρεσίες ύγιεινής και ασφάλειας υπάρχουν σε πολλές περιπτώσεις, αλλά λειτουργούν χωρίς τη συμμετοχή των εργατών... Η άποστολή σχημάτισε την έντύπωση ότι πολλοί εργάτες είναι έκτεθειμένοι σε κινδύνους επαγγελματικών άσθενειών χωρίς να τό ξέρουν και ότι ή διάγνωση τέτοιων άσθενειών γίνεται με καθυστέρηση. Στίς βιοτεχνίες, όμως, οι συνθήκες εργασίας εξακολουθούν να είναι άθλιες. «Στίς βιοτεχνίες που επισκέφθηκε ή άποστολή, οι συνθήκες ύγιεινής και ασφάλειας είναι γενικά κακές. Οι χώροι δουλειάς είναι ελάχιστα, με ανθρώπους στοιβαγμένους, βρώμικοι, σκοτεινοί, ό έξαερισμός άνεπαρκής. Τά μέσα άτομικής προστασίας λείπουν τελείως, τά μηχανήματα είναι... έπικίνδυνα, ή διάρκεια εργασίας μεγάλη... κανέ-

νας ιατρικός έλεγχος δέν γίνεται, άν και υπάρχει κίνδυνος άσθενειών σε όρισμένες επιχειρήσεις...».

Η ΓΣΕΕ, σε συζητήσεις που είχε με την Έπιτροπή του ΔΓΕ, έκρινε τίς συνθήκες εργασίας ακόμα πιο άσχημά. Στίς σχετικές συζητήσεις ύπογραμμίστηκαν, μεταξύ άλλων, και τά παρακάτω: «1) Οι άπαράδεκτες συνθήκες εργασίας στους πιο πολλούς εργοστασιακούς χώρους. 2) Η κατάφωρη παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας και ή οδισιαστική άνυπαρξία του θεσμού της Έπιθεώρησης Έργων. 3) Ο άπαράδεκτα ύψηλός αριθμός των εργατικών άτυχημάτων».²⁷

Υπάρχουν όρισμένες κατηγορίες εργατών που οι συνθήκες εργασίας τους είναι δυσκολότερες και χειρό-

27. Βλ. Η Φωνή της ΓΣΕΕ, 20/11/1978, σελ. 11.

τερες απ' τόν μέσο όρο. Στους μεταλλωρύχους είναι αυξημένος ο κίνδυνος επαγγελματικών ασθενειών και άτυχημάτων. Πλατιά διαδομένες είναι ή μολυβδίαση, ή σιλικόση, ή πνευμονοκονίαση και όφ ρευματισμοί. Στά συνεργεία τών οικοδόμων, «ή έλλειψη ασφάλειας — διαπιστώνει ή Έκθεση Μπλανσάρ — είναι άνησυχητική: μπετονιέρες παλιές, κάδοι μπετόν στά ύψη χωρίς προστασία, χάσματα, κενά άφραχτα, έλλειψη προφυλακτήρων και διαζωμάτων στίς όροφές και τίς σκαλωσιές, σκάλες χωρίς στηρίγματα κτλ... Ή άποστολή δέν είδε ποθενά έργάτες έφοδιασμένους μέ κάσκες, πάνω σέ σκαλωσιές, όπου όί κίνδυνοι προσκρούσεων και πτώσεων άντικειμένον ήταν συνεχείς. Καμιά έγκατάσταση ύγιεινής (άπουτήριο, τραπέζια, νιπτήρας, άποχωρητήριο) δέν ύπήρχε σέ κανένα συνεργείο οικοδομών...». Στους έργάτες τής χημικής βιομηχανίας μεγάλο κίνδυνο άποτελούν όί τοξικές ούσιες. Ίδιαίτερα άμεσα είναι ό κίνδυνοι γιά τούς εργαζόμενους στήν πετροχημική βιομηχανία, στά διυλιστήρια λόγω τών χρονίων δηλητηριάσεων πού συνοδεύουν τήν εργασία τους. «Όπως άναφέρει ό ύφηγητής Άν. Κοβάτζης, κοί χρόνιες δηλητηριάσεις, και καμιά φορά και όί όξειες, προκαλούνται άπό τίς πρώτες ύλες και τά προϊόντα τών διυλιστηρίων και τά χημικά μέσα πού χρησιμοποιούνται στήν κατεργασία τού πετρελαίου». ²⁸ Στήν Έλλάδα άπουσιάζουν όί προδιαγραφές πού είναι άπαραίτητες γιά τόν έλεγχο και τήν αξιολόγηση τών σχετικών μετρήσεων. Άπό μιά έρευνα τού Ίνστιτούτου Οικονομικών και Βιομηχανικών Έρευνών γιά τούς ναυτεργάτες βγαίνουν τά έξής συμπεράσματα: Τό 50% τών περιπτώσεων παραπόνων άφορά στήν «τροφοδοσία-νερό» και στήν «άκαταλληλότητα τών πλοίων». Στή δεύτερη σειρά έρχονται τά παράπονα γιά έλλείψεις στά σωματικά μέσα και στό πυροσβεστικό υλικό, γιά διάφορα ρήγματα στό «κάφος, Άκλουθεϊ ή έλλιπής τήρηση τών ύγειονομικών κανόνων κτλ. ²⁹

Γιά τήν εξέταση τών εργατικών άτυχημάτων στηρίζομαστε κυρίως στίς επίσημες στατιστικές πού — όπως άναφέρει ή Έκθεση Μπλανσάρ — «δέν προσφέρουν ένδειξεις κατάλληλες γιά άνάλυση σέ βάθος. Έτσι, π.χ. τά θανατηφόρα άτυχήματα τού 1975 κυμαίνονταν μεταξύ 89 (ΙΚΑ), 124 (Ύπουργείο Έργασίας) και 217 (Στατιστική Ύπηρεσία)». Ή διαμόρφωση τών εργατικών άτυχημάτων στήν περίοδο 1949-1976 φαίνεται άπ' τά στοιχεία τού Πίνακα 7.

Ή διαχρονική σύγκριση τών στοιχείων μπορεί νά γίνει μέ επιφύλαξη, γιατί ό αριθμός τών άσφαλισμένων εργασιών στούς οργανισμούς κοινωνικής ασφάλειας, πού προκύπτει άπό τά στοιχεία, άλλάζει συνεχώς, όπως επίσης τροποποιούνται και τά κριτήρια τών άτυχημάτων. Πρέπει ακόμα νά σημειωθεί ότι τά στοιχεία τού πίνακα άφορούν άποκλειστικά και μόνο τά εργατικά άτυχήματα πού άνέρχονται τού 1975 π.χ. σέ 45.275. Έκτός άπό αυτά ύπάρχουν και τά *όδικά τροχαία άτυχήματα* πού ό αριθμός τους έφτασε τó

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Ή διαμόρφωση τών εργατικών άτυχημάτων στήν Έλλάδα, 1939-1976

Έτος	Άριθμός άτυχημάτων	Θάνατοι	Άπόλεια έργοηομερών	Δαπάνες έπίδοτης (δρχ.)
1939	29.863	—	—	—
1947	8.614	—	—	—
1948	11.640	—	—	—
1949	14.223	—	—	—
1950	18.930	—	—	—
1951	21.931	—	—	—
1952	26.460	—	—	—
1953	26.468	—	—	—
1954	27.869	—	—	—
1955	31.825	—	—	—
1956	32.331	9	729.448	18.092.967
1957	33.219	21	797.190	21.216.144
1958	34.382	26	791.151	22.300.345
1959	32.358	6	778.490	22.524.803
1960	36.768	—	835.370	25.248.357
1961	42.422	27	950.096	37.005.110
1962	45.938	38	1.054.865	42.391.070
1963	47.469	61	1.133.208	45.870.746
1964	47.824	52	1.183.276	51.705.344
1965	50.477	53	1.234.113	59.532.084
1966	50.864	—	—	—
1967	46.093	—	—	—
1968	40.476	—	—	—
1969	42.698	—	—	—
1970	44.813	—	—	—
1971	47.119	242	—	—
1972	48.643	294	—	—
1973	47.885	270	—	—
1974	45.681	357	—	—
1975	45.275	217	—	—
1976	45.544	—	—	—

Πηγή: Γιά τήν περίοδο 1939-1956: Α. Μομφεράτου, *Ή ασφάλεια εργασιών*, Άθήνα, 1959, σελ. 19-23. Γιά τήν περίοδο 1957-1965: Ε. Άναγύρου, *Ή πρόληψη τών βιομηχανικών άτυχημάτων ως συμβολή εις τήν άνταγωνιστικότητα τής βιομηχανίας*, σελ. 2-4 (χερόγραφο). Γιά τήν περίοδο 1966-1970: Άντί, 3 Μάρτη 1979, σελ. 37. Γιά τήν περίοδο 1971-1975: Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1977, σελ. 124. Γιά τó 1976: Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1978, σελ. 126.

1975 τίς 25.962· τó σύνολο τών παθόντων προσώπων τίς 23.301 άτομα. ³⁰

Σέ σύγκριση μέ τó 1939, ό αριθμός τών εργατικών άτυχημάτων είναι μικρότερος στήν περίοδο 1947-1954 και μεγαλύτερος στήν περίοδο 1955-1976. Στή δεκαετία 1947-1957, ό αριθμός τών άτυχημάτων αύξήθηκε κατά 285,6%. Ή αύξηση συνεχίστηκε και στήν επόμενη δεκαετία μέ άποκορύφωμα τó 1966. Στήν περίοδο 1957-1967 σημειώθηκε αύξηση κατά 38,8%. Στή δεκαετία 1967-1976 σημειώθηκαν αύξομειώσεις χωρίς χαρακτηριστική τάση. Σέ σχέση μέ τó 1976, ό αριθμός τών άτυχημάτων ήταν μικρότερος στήν περίοδο 1968-1970, μεγαλύτερος στήν τριετία 1971-1973 και πάλι μικρότερος στήν περίοδο 1974-76.

Γιά νά εκτιμήσουμε τή συχνότητα και τή βαρύτητα τών άτυχημάτων, πρέπει νά χρησιμοποιήσουμε μιά

28. Βλ. καθημερινό τύπο, 13/3/1979.

29. Βλ. Άρθρος Σαμουλάδη. «Συνθήκες δουλειάς και Έλλειψη προστασίας άποακρόντων τούς ναυτικούς άπό τή θάλασσα», *Ή Αόγη*, 18/2/1979.

30. Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1977, σελ. 353.

σειρά από άλλους δείκτες. Τη *συχρότητα* των άτυχημάτων εκφράζει κατά κάποιον τρόπο το ποσοστό των άτυχημάτων σε σχέση με τον αριθμό των ασφαλισμένων που ήταν το 1956 5.4%, το 1965 6.4% και το 1976 3.8%. Σύμφωνα με ύπολογισμούς που αφορούν τη βραβεία ελληνική βιομηχανία, με 1.500 άπασχολούμενους, ο δείκτης βαρύτητας των άτυχημάτων, δηλαδή οι συνολικές ημέρες που χάθηκαν από τα εργατικά άτυχηματα, ήταν το 1972 1.44 και το 1976 1.01.³¹ Υπάρχουν μερικοί κλάδοι όπου η συχρότητα και η βαρύτητα των άτυχημάτων είναι μεγαλύτερη από τον μέσο όρο. Σ' αυτούς ανήκουν τα μεταλλεία-όρυχεία, οι οικοδομές, ή μεταλλουργία και η ναυτιλία.

Η *σύνθεση των άτυχημάτων* ήταν το 1976 κατ' *εξ-*
δος τραυματισ ή έξης: 51.3% τραύμα, 24,1% σύνθλιψη-θλάση, 7,2% άπλά κατάγματα, 5,8% εγκαύματα, 3,3% ξένα σώματα, 2,8% εξάρθρωμα και 5,5% άλλα είδη τραυματισ.³² Από άποψη *κατανομής κατά αίτιο*, τα 2/3 περίπου των άτυχημάτων, οφείλονται στις «πτώσεις» και στα «εργαλεία».³³ Τέλος σχετικά με τις συνέπειες των άτυχημάτων, σύμφωνα με στοιχεία του 1975, το 89,2% των άτυχημάτων είχε σαν συνέπεια την άποχη από την εργασία και την επιδότηση, το 8,4% τη σωματική βλάβη χωρίς τη διακοπή της ικανότητας προς εργασία, το 1,7% την πρόσκαιρη αναπηρία και συνταξιοδότηση, το 0,5% το θάνατο και το 0,3% τη διαρκή αναπηρία και συνταξιοδότηση.³⁴ Σε κάθε περίπτωση, τα εργατικά άτυχηματα συνεπάγονται την αύξηση της ανθρώπινης δυστυχίας και φτώχειας. Είναι θλιβερό το γεγονός ότι ο αριθμός των θανατηφόρων εργατικών άτυχημάτων στη μεταπολεμική περίοδο παρουσιάζει ύψωτική τάση (βλ. Πίνακα 7).

2.4. Η εξέλιξη της κατάστασης των βασικών φτωχών στρωμάτων

Γιά να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις μορφές και τις διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα, πρέπει να εξετάσουμε από πιά κοντά τα στρώματα που ζούν σε ένα επίπεδο κάτω από το κοινωνικό ή βιολογικά αναγκαίο ελάχιστο όριο διαβίωσης. Σ' αυτά τα στρώματα ανήκουν οι άνεργοι, οι άστεγοι, οι άποροι, οι ύποσιτιζόμενοι, οι χαμηλόμισθοι, οι συνταξιούχοι με χαμηλή σύνταξη και ένα μέρος των άγραμμάτων. Σε συνέχεια, θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του όγκου και της κατάστασης αυτών των φτωχών στρωμάτων, από το μεταίχμιο του αιώνα μέχρι τις μέρες μας.

2.4.1. Οι άνεργοι και η ασφάλιση ανεργίας

Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των φτωχών είναι η έλλειψη μόνιμης άπασχόλησης, ή συχνη

άλλαγή τομέα άπασχόλησης, ή άβεβαιότητα γύρω από την άπασχόληση. Η πλειοψηφία των άνεργων ανήκει στην κατηγορία των φτωχών. Αυτό αφορά περισσότερο τους έντελως μόνιμους άνεργους, τους οικογενειάρχες άνεργους και τις οικογενείες τους και τους άνεργους που δεν παίρνουν επίδομα ανεργίας. Ίσχυει λιγότερο για τους προσωρινούς άνεργους, τους άνοπανδρους άνεργους και τους άνεργους που παίρνουν επίδομα ανεργίας. Η φτώχεια που συνεπάγεται η ανεργία διαρκεί όσο διαρκεί η ανεργία, και με αυτήν την έννοια είναι μεταβατική, προσωρινή, δσον άφορά τα συγκεκριμένα πρόσωπα· είναι όμως μόνιμη σε πανκοινωνικό επίπεδο, έφθσον και η ανεργία είναι μόνιμο και χρονίο φαινόμενο. Ο όγκος των άνεργων μεταβάλλεται άνάλογα με την οικονομική συγκυρία και άλλους παράγοντες.

Στην Ελλάδα, η ανεργία και ή φτώχεια που συνεπάγεται αυτή πέρασε από διάφορες φάσεις εξέλιξης. Από το *μεταίχμιο του αιώνα και πέρα*, η ανεργία αρχίζει να παίρνει μονιμότερο χαρακτήρα και μαζικότερες διαστάσεις. Το γεγονός αυτό σχετίζεται βασικά με την αύξηση του άστικού πληθυσμού και τη διάδοση των μηχανών που είχε σαν συνέπεια την έκτόπισση εργατών από την παραγωγή. Αναφερόμε, σε συνέχεια, δρισμένα παραδείγματα από το έπίσημο ύπόμνημα του Έργατικού Κέντρου της Άθηνας που άφορά την περίοδο πριν το 1911: «Η ανεργία εις τών κλάδων τών άρτεργατών είναι κανόν...». «Ένεκα της εισαγωγής εν Άθηναις 18 τυπομηχανών, μέχρι σήμερον *οι εργάται των έφημεριδών*, περιωρίσθησαν κατά τό ημισυ, ως και εις τα τυπογραφεία, όσα λειτουργούν διά τούτων μηχανημάτων, ούτως όστε ο άκουσίως άεργοι άνέρχονται καθ' έκάστην εις 50-60». Γιά τούς *καπνεργάτες* αναφέρεται ότι λόγω της εισαγωγής σιγαροποιητικών μηχανών «εργάται άκμαίοι και οικογενειάρχαι οι πλείστοι έρριθθησαν άθρόοι εις τούς δρόμους, χωρίς πόρους ζωής... οι άεργοι/καπνεργάτες/ένεκα έλλειψως εργασίας καθ' όλον τό κράτος άνέρχονται εις 500 περίπου σήμερον». Στή *σιδηροβιομηχανία* «πάσχει πάντοτε μεγάλη παρακαταθήκη άκουσίτων άεργων». Στή *βιομηχανία* δερμάτων «πολλοί άεργοι άπομένουν. Όπως είναι φανερόν, καμμία αντίληψις δεν υπάρχει ύπέρ τών άεργων τούτων». «... Άριθμός άεργων υπάρχει πάντοτε εις τās βιομηχανικάς πόλεις, όπου είναι συγκεντρωμένα εργοστάσια».³⁵

Σύμφωνα με τα στοιχεία της βιομηχανικής άπογραφής του 1917 στην Άθήνα και τόν Πειραιά ύπήρχαν 28.530 άνεργοι. Άπ' αυτούς, τό 37,5% ήταν άνεργοι για χρονικό διάστημα μέχρι 3 μήνες, τό 40,8% από 3-6 μήνες, τό 13,3% από 6-12 μήνες και τό 8,5% για χρονικό διάστημα πάνω από ένα χρόνο.³⁶ Άπό τά παραπάνω στοιχεία βγαίνει τό συμπέρασμα ότι στην περίοδο αυτή ήταν άρκετά μεγάλος όχι μόνον ο άριθμός τών άνεργων, αλλά και ή διάρκειά της ανεργίας. Σ' αυτό συνέβαλαν φυσικά και οι συνέπειες του πολέμου.

Στήν περίοδο του *μεσοπολέμου*, ή άθρόα είσοδή τών

31. Βλ. Εισήγηση-Μελέτη στό 19ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ. «Εργατικά άτυχηματα—Επαγγελματικές άσθενείες», Η φωνή της ΓΣΕΕ, 20 Νοεμβρίου 1978, σελ. 16.

32. Δελτίο ΣΕΒ, τεύχος 395, σελ. 32.

33. Φωνή ΓΣΕΕ, 20 Νοεμβρίου 1978, σελ. 20.

34. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 124.

35. Βλ. Γ. Κορδάτου, στό *Ίδιο*, σελ. 216-219.

36. Ξ. Ζολώτα, στό *Ίδιο*, σελ. 75.

προσφύγων οδήγησε στην απότομη αύξηση της ανεργίας. Στη δεκαετία του 1920 η ανεργία ήταν μεγαλύτερη από ό,τι το 1917. Ο αριθμός των έντελως ανέργων ανήλθε το 1928 στις 75.000 άτομα, δηλαδή ήταν δύο φορές περίπου μεγαλύτερος απ' αυτόν του 1917. Ο παραπάνω αριθμός αντιπροσώπευε το 2,7% του συνολικού εργατικού δυναμικού.

Η αύξηση της ανεργίας επιταχύνεται στην περίοδο της μεγάλης κρίσης, με άποκορύφωμα το 1932, όποτε ο αριθμός των ανέργων υπερτριπλασιάστηκε σε σχέση με το 1928 φτάνοντας στις 237.000 άτομα, δηλαδή το 8,6% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Στη φάση της στασιμότητας, η ανεργία είναι μικρότερη σε σχέση με το 1932, αλλά εξακολουθεί να κυμαίνεται σε υψηλότερα επίπεδα από ό,τι το 1928 (1933 = 156.000 και 1934 = 162.000 άτομα) και μόνο το 1936 πέφτει κάτω από το προκρίσιακό επίπεδο. Στην περίοδο 1937-39, ο αριθμός των ανέργων στις μεγάλες πόλεις κυμαίνεται μεταξύ 80.000-120.000 άτομα (2,9-4,3% του εργατικού δυναμικού), δηλαδή σε υψηλότερο από το προκρίσιακό επίπεδο (βλ. Πίνακα 8). Το 1940, με βάση μία έρευνα που διενήργησαν τρία επίσημα όργανα, διαπιστώθηκε ότι από τα 3 εκατομμύρια του εργατικού δυναμικού το ένα εκατομμύριο περίπου - 640.000 στην ύπαιθρο και 360.000 στα αστικά κέντρα - ήταν υπεράριθμος πληθυσμός, δηλαδή έντελως άνεργοι ή υποαπασχολούμενοι.³⁷

Στην περίοδο της κατοχής, οι αριθμοί των ανέργων κυμαίνονταν μεταξύ 220.000-260.000 ατόμων.³⁸ Στα πρώτα χρόνια της ανασυγκρότησης παρατηρείται μία μείωση της ανεργίας για να αυξηθεί και πάλι αργότερα. Στην περίοδο 1947-1950, ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας ανέρχονταν κυμαίνοντα μεταξύ 45.000-160.000 ατόμων, με άνοδική τάση (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1950, η Ελλάδα μαστιζόταν από μαζική και αυξανόμενη ανεργία. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων ανέργων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας κυμαίνονταν μεταξύ 41.000-121.000 ατόμων, με κυμαινόμενη τάση. Στην πραγματικότητα, ο συνολικός αριθμός των ανέργων ήταν πολύ μεγαλύτερος. Από την άποψη του Απριλίου 1951 προέκυψε ότι υπήρχαν 179.400 έντελως άνεργοι και 2.660.081 υποαπασχολούμενοι. Το ποσοστό των έντελως ανέργων έφτανε το 13,8% του συνόλου των μισθωτών. Ο μέσος ετήσιος αριθμός των ανέργων κυμαίνονταν στην περίοδο 1950-1959 μεταξύ 145.000-197.000, δηλαδή 4,4-5,9% του ενεργού πληθυσμού (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1960, η ανεργία εξακολουθεί να έχει μαζικό χαρακτήρα. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας ανέρχονταν κυμαίνοντα μεταξύ 70.000-93.000, με πτωχική τάση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της άπογραφης του 1961, ο αριθμός των έντελως ανέργων ήταν μεγαλύτερος: 215.000 άτομα, δηλαδή 14,3% του συνόλου των μισθωτών. Το ίδιο μεγαλύτερος ήταν και ο καθ' ύπολογισμό μέσος ετήσιος αριθμός ανέργων κυμαίνόμενος

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Η εξέλιξη της ανεργίας στην περίοδο 1928-1939

Έτος	Αριθμός ανέργων	Δείκτης ανεργίας	Ποσοστά ανέργων σε σχέση με το συνολικό εργατικό δυναμικό
1928	75.000	100,—	2,7
1929	127.000	169,3	4,6
1930	155.000	220,—	5,6
1931	218.000	290,6	7,9
1932	237.000	316,—	8,6
1933	156.000	208,—	5,6
1934	162.000	216,—	5,8
1935	128.000	181,—	4,6
1936	74.000	97,—	2,7
1937			
1938 } 1939 }	80-120.000	107-160,—	2,9-4,3

Πηγές: Ο πίνακας συντάχτηκε με βάση τις έξι πηγές:

- ΑΟΣ: *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1936*, Αθήνα, 1937, σελ. 95.
- ΑΟΣ: *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, Αθήνα, 1940, σελ. 111.
- Γ. Τρίμης: *Περί εργατικού μισθού*, Αθήνα, 1938, σελ. 69.
- Σ. Κλαδά: *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, Αθήνα, 1945, σελ. 59.
- Γ. Τρίμης: *Η κοινωνική πολιτική της τελευταίας δεκαετίας (1938-1946)*, Αθήνα, 1947, σελ. 7.

Σημείωση: Στόν ύπολογισμό των ποσοστών πήρα σαν βάση ότι το συνολικό εργατικό δυναμικό ήταν το 1928 2.746.000 και το 1940 2.800.000 άτομα.

μεταξύ 163.000-214.000 ατόμων, δηλαδή 3,9-5,9% του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Το ποσοστό της ανεργίας και υποαπασχόλησης μαζί ήταν ακόμα μεγαλύτερο, κυμαίνοντο μεταξύ 9,2-15,4% του συνολικού ενεργού πληθυσμού (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1970 - σε σχέση με τη δεκαετία του 1960 - έχουμε μείωση της ανεργίας, που όφειλεται βασικά στη μαζική μετανάστευση και στην ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε στις δεκαετίες 1950-1960 και που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων ευκαιριών άπασχόλησης. Η μείωση αφορά κυρίως την περίοδο 1970-74, όποτε ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας κυμαίνονταν μεταξύ 22.000-49.000 ατόμων. Στην άποψη του 1971 καταμετρήθηκαν συνολικά 153.200 έντελως άνεργοι, δηλαδή το 6,7% περίπου του συνολικού εργατικού δυναμικού. Ο καθ' ύπολογισμό μέσος ετήσιος αριθμός ανέργων ανερχόταν στις 75.000-142.000 άτομα, δηλαδή 2-6,7% του ενεργού πληθυσμού. Στην περίοδο 1975-1981 σημειώθηκε - σαν συνέπεια της οικονομικής κρίσης - νέα αύξηση της ανεργίας. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας ανέρχονταν κυμαίνοντα μεταξύ 28.000-35.000 ατόμων. Η άνοικτη ανεργία μόνο στα αστικά κέντρα φτάνει στις 38.000-57.000 άτομα. Ο συνολικός αριθμός των ανέργων είναι όποσδήποτε μεγαλύτερος. Σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό, το ποσοστό της ανεργίας κυμαίνεται μεταξύ 2,1-2,6% και το ποσοστό της ανεργίας και υποαπασχόλησης μεταξύ 8,7-10,9% (βλ. Πίνακα 9). Ακόμα πιο ψηλό είναι το ποσοστό ανεργίας των νέων. «Τό 1980 η επίσημη ανεργία ανάμεσα στους νέους ηλικίας 14-24 έτών ά-

37. Βλ. *Νέα Οικονομία*, 8/1951, σελ. 340.

38. Υπολογισμοί δικού μας, με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 8 και τα στοιχεία του περιοδικού *Άνταξ*, 2/1951, σελ. 123.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Η εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα, 1947-1980

Έτος	Άνεργοι				Ποσοστά στον άνεργο πληθυσμό		
	Έγγεγραμμένοι στά γραφεία εύρεσης εργασίας	Ήμερα άπογραφής	Μέσος ετήσιος αριθμός καθ' υπολογισμό	Άνοικτη άνεργια στα αστικά κέντρα	Άνεργια	Υποπα- σχόληση	Άνεργια και υπο- απασχόληση
1947	45.000						
1948	76.000						
1949	112.000						
1950	160.000						
1951	—	179.400	145.000		4,40		
1952	54.000						
1953	76.000						
1954	55.000						
1955	121.000						
1956	41.000						
1957	89.000		180.000				
1958	87.000		176.000				
1959	99.000		197.000				
1960	93.000		190.000		5,80	—	—
1961	80.000	215.000	174.000		5,90	—	—
1962	79.000		172.000		5,55	4,9	10,45
1963	76.000		168.000		5,25	3,9	9,15
1964	71.000		164.000		4,90	4,9	9,80
1965	70.000		163.000		4,60	10,5	15,10
1966	70.000		165.000		5,30	9,9	14,20
1967	89.000		214.000		4,00	10,2	14,20
1968	78.000		203.000		3,90	11,5	15,40
1969	71.000		189.000		3,90	10,8	14,70
1970	49.000		142.000		3,60	11,0	14,60
1971	30.000	113.200	92.000		6,65	9,7	14,35
1972	24.000		75.000		—	9,3	9,30
1973	22.000				3,50	5,0	8,50
1974	27.000			31.500	2,00	8,0	10,00
1975	35.000			50.000	2,07	8,1	10,17
1976	29.000			38.000	3,14	6,8	9,94
1977	28.000			31.000	1,60	8,4	10,00
1978	31.000			37.750	2,00	8,9	10,90
1979	32.000			37.500	2,10	6,7	8,90
1980	—			56.500	2,60	6,1	8,70

- Πηγές: — Mitchell, B.R: *European Historical Statistics 1750-1970* — McMillan Press Ltd, London and Basingstoke, p. 167-172.
 — ΕΣΥΕ: Στατιστικές *Επετηρίδες των έτων 1952-1972*.
 — Βασικό Έργο Έρευνών: *Μακρόχρονοι προοπτικά της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 25.
 — ΣΕΒ: *Άγορα εργασίας και διάρθρωσις μοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν* (μελέτη Ρ.Ε. Φακιολά), Αθήνα, 1974, σελ. 38.
 — ILO: *Bulletin of Labour Statistics 1978*, 3rd quarter Geneva, p. 37. 1979, 1st quarter, p. 28-37.
 — Ροσέτου Φακιολά: *Η ανεργία στην Ελλάδα*. ΤΕΕ: Συνέδριο για την ανάπτυξη της Ελλάδος, τόμος Ι, Αθήνα, 1981, σελ. 49.
 — Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη: «Οι πραγματικές διαστάσεις της ανεργίας και της απασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 37.

νέρχεται σε 8,2%, ενώ ανάμεσα στους νέους 14-29 έ-
των αντίστοιχα σε 5,7%.³⁹

Τά πρώτα βήματα για την *δυσόληση ανεργίας* στην Ελλάδα γίνονται στη δεκαετία του 1920. «Πρόδρομος των επακολουθησάντων συστημάτων ασφαλίσσεως κατά της ανεργίας δύναται να θεωρηθῆ ὁ νόμος 2112/1920» περί καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας «καί τό εις ἐκτέλεσιν αὐτοῦ ἐκδοθέν Β.Δ. τῆς 16-

18 Ἰουλίου 1920 τῆς ὑπό τούτων προβλεπομένης ἀποζημιώσεως ἐν περιπτώσει λύσεως τῆς συμβάσεως εργασίας ὑπαιτιότητι τοῦ ἐργοδότη, θεωρουμένης ὡς ἐξασφαλιζούσης τήν συντήρησιν τοῦ μισθοῦ, μέχρι ἐξευρέσεως νέας ἀπασχολήσεως».⁴⁰ Ἀκολούθησε τό Ν.Δ. 424/41 πού καταργήθηκε ἀπό τόν νεότερο νόμο 44/44. Ὁ τελευταῖος ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό νόμο

39. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Οι πραγματικές διαστάσεις της ανεργίας και της υποαπασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 37.

40. Ε. Δημητρακόπουλου, «Εργατική Νομοθεσία» (ἔκδοσις πέμπτη), Ἐκδοσις *Δελτίου Ἐργατικῆς Νομοθεσίας*, Αθήνα, 1976, σελ. 846. Ἀπό τήν ἴδια πηγή προέρχονται καί οἱ πληροφορίες πού ἀκολουθοῦν (σελ. 847-864).

118/45 που τροποποιήθηκε από το Ν.Δ. 8/11 Μαΐου 1946. Το Ταμείο Άνεργιας, που ιδρύθηκε με τον τελευταίο νόμο, άργότερα διαλύθηκε και συγχωνεύτηκε με βάση τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 5 του Α.Ν. 1846/51 «περί Κοινωνικών Άσφαλίσεων» μέχρι το Ν.Δ. του Ν.Δ. 2961/54 αποχωρισμό του και της ίδρυσης του 'Όργανισμού Άπασχολήσεως και Άσφαλίσεως Άνεργιας (ΟΑΑΑ). Τη θεσμική βάση του συστήματος που ισχύει σήμερα αποτελεί το Ν.Δ. 2961/54 που συμπληρώθηκε άργότερα με το νόμο 3464/1955, το νόμο 3239/55, το νόμο 3198/55, τον Α.Ν. 213/67 και το Ν.Δ. 212/1969 με το οποίο ο ΟΑΑΑ μετονομάστηκε σε 'Όργανισμό Άπασχολήσεως Έργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) και με το νόμο 74/75.

Σύμφωνα με τις νομικές διατάξεις, «εις την ασφάλισιν άνεργίας υπάγονται τά πρόσωπα τά παρέχοντα έπι' άμοιβή κατά κύριον λόγον εξηρητημένην έργασίαν σχέσεως ιδιωτικού Δικαίου, ώρισμένου ή άορίστου χρόνου, έφ' όσον άπασχολούνται εις περιοχάς εις άς έχει έπεκταθή ή κατά της άνεργίας ασφάλισιν κά άσφαλιζονται κατά του κινδύνου της άσθενείας εις τό ΙΚΑ ή εις έτερον 'Όργανισμόν Κοινωνικής Άσφαλίσεως Μισθωτών». Η άσφάλισιν άνεργίας δέν είναι γενική, γιατί εξαιρείται μιá σειρά από κατηγορίες έργοζόμενων, όπως «οί μετέχοντες εις τήν διοικήσιν επαγγελματικών σωματείων ή ένώσεων αυτών και λαμβάνοντες παρ' αυτών άποζημιώσιν, οί λαχειοπώλαι, έφημεριδοπώλαι, μικροπωλήται, πλανόδιοι και υπαίθριοι φωτογράφοι και λοιπαί κατηγορίαί οικονομικός άσθενών άυτοτελώς έργαζόμενων προσώπων στερουμένων επαγγελματικής στέγης και μη παρεχόντων εξηρητημένην έργασίαν άσχετός της δι' ειδικών διατάξεων υπαγωγής των εις τήν ασφάλισιν του ΙΚΑ».⁴¹

Οί πόροι του 'Όργανισμού προέρχονται από εργοδοτική εισφορά 2% και έργατική 1% «έπι των πάσης φύσεως άποδοχών των υπαγομένων εις τήν ασφάλισιν άνεργίας μισθωτών».

Οί βασικές προϋποθέσεις γιά νά πάρει κανείς έπίδομα άνεργίας είναι πέντε: νά είναι άνεργος, νά έχει ίκανότητα έργασίας, νά υπάρχει προσφορά πρός άπασχόληση, νά υπάρχει λύση της σχέσης έργασίας και νά έχει συμπληρώσει όρισμένο αριθμό ημερών έργασίας. 'Ο ασφαλισμένος «δικαιούται έπίδοματος άνεργίας έφ' όσον έπραγματοποίησης έκατόν εικοσι πέντε (125) ήμερας έργασίας, έν ασφάλισιν άνεργίας, έντός των τελευταίων πρό της λύσεως της σχέσεως έργασίας δεκατεσσάρων (14) μηνών, των ημερών έργασίας των δύο τελευταίων μηνών μη υπολογιζόμενων... διά τους έπιδοτούμενους ως άνέργους διά πρώτην φοράν, άπαιτείται, ως πρόσθετος προϋπόθεσις, όπως, έκτός των 125 ημερομισθίων, έχωσι πραγματοποιήσει ανά 80 ημερομισθία καθ' έκαστον των τριών προηγούμενων της ένάρξεως της έπιδοτήσεως έτών».⁴²

'Όσον άφορά τό χρόνο άναμονής «τό έπίδομα άνεργίας όφείλεται μετά τήν πάροδο του χρόνου άναμονής, όστις άρχεται με τήν λύσιν της σχέσεως έργασίας και περιλαμβάνει τάς πρώτας έξ ήμέρας της άνερ-

γίας». Η διάρκεια της έπιδοτήσεως «κλιμακοῦται και προσδιορίζεται ανάλογως του αριθμού των πραγματοποιηθεισών ημερών έργασίας έν τή ασφάλισιν άνεργίας και τό προηγούμενον της λύσεως της σχέσεως έργασίας 14 μηνών. Οβτω, διά τους πραγματοποιήσαντας κατά τό διάστημα τούτο: α) 125-149 ήμέρας έργασίας, καταβάλλεται έπίδομα έπί δύο μήνας, β) 150-179 ήμέρας έργασίας, καταβάλλεται έπίδομα έπί τρείς μήνας, γ) 180 και άνω ήμέρας έργασίας, καταβάλλεται έπίδομα έπί πέντε μήνας. Δι' έκαστον μήνα τό έπίδομα καταβάλλεται έπί 25 ήμέρας... τά έπίδοματα άνεργίας δέν δύνανται νά είναι περισσότερα των τριακοσίων έντός της προηγούμενης, της έκάστοτε λύσεως της σχέσεως έργασίας, τετραετίας... αι άπαξ ληφθείσαι ύπ' όψιν ήμέραι έργασίας προς έπιδοτήσιν δέν προσμετρούνται διά νέαν έπιδοτήσιν».⁴³

Σχετικά με τό ποσό, σύμφωνα με τίς νομικές διατάξεις, «τό βασικόν έπίδομα άνεργίας όρίζεται εις 40% του ήμερομισθίου ή προκειμένου περί ύπαλλήλων εις 50% του μισθού, υπό των περιορισμών ότι δέν είναι κατώτερον των 2/3 του ήμερομισθίου του άνειδικεύτου έργάτου ή έργατριάς...». Τό βασικό έπίδομα άνεργίας «προσαυξάνεται κατά 10% δι' έκαστον προστατευόμενον μέλος της οικογενείας του άνέργου, χωρίς όμως τό καταβλητέον βασικόν έπίδομα μετά των προσαυξήσεων λόγω οικογενειακών βαρών νά δύνανται νά είναι άνωτερον του 70% του ήμερομισθίου, προκειμένου περί των έπί ήμερομισθία άμειβομένων, ή του μισθού, προκειμένου περί των έπί μηνιαίω μισθώ άμειβομένων, βάσει του όποιου οῦτοι ασφαλίζονται».⁴⁴

Έχει ένδιαφέρον νά εξετάσουμε τήν πρακτική έφαρμογή των νόμων ασφάλισιν άνεργίας στήν Ελλάδα. 'Ο αριθμός των έπιδοτούμενων άνέργων είναι γενικά μικρότερος άπ' τόν αριθμό των άνέργων, όπως φαίνεται και από τή σύγκριση των Πινάκων 9 και 10. Έδώ πρέπει νά σημειωθεί ότι τά στοιχεία — τουλάχιστο γιά τήν περίοδο 1972-1975 — άφορούν τούς περιοδικώς έπιδοτηθέντες. Έκτός από αυτούς, υπάρχουν και οί έφ' άπαξ έπιδοτηθέντες άνεργοί. 'Ο αριθμός αυτών άνέρχεται, π.χ. τό 1975, σε 130.753 άτομα. Οί ήμέρες έπιδοτήσεως που άναλογούν κατά μέσον όρο σε έναν έπιδοτούμενο από 110,5 που ήταν τό 1952 μειώθηκαν σε 84,1 τό 1975. Τέλος, τό ποσό που άναλογεί κατά μέσο όρο σε έναν έπιδοτούμενο από 1.471 δρχ. τό 1952 μειώθηκε σε 415 δρχ. τό 1960 και σε 564 δρχ. τό 1966 (βλ. Πίνακα 10).

2.4.2. Οί άστεγοί

Τό πρόβλημα της κατοικίας αποτέλεσε — στίς πρώτες έξι δεκαετίες του αιώνα μας τουλάχιστο — μιá χρόνια πληγή από τήν όποια ύπόφεραν πρώτα άπ' όλα τά φτωχά στρώματα των έργατών, των άγροτών και των προσφύγων. Οί έρευνητες που έχουσι γίνει κατά καιρούς είναι πολύ άποκαλυπτικώς γιά τήν θλιώδη των συνθηκών κατοικίας, που άποτελεί βασική έκδήλωση φτώχειας.

41. Στο ίδιο, σελ. 847.
42. Στο ίδιο, σελ. 852-857.

43. Στο ίδιο, σελ. 858.
44. Στο ίδιο, σελ. 860-861.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Έπιδοτήσεις άνεργίας στην Ελλάδα, 1952-1975

Έτος	Νέες περιπτώσεις	Ήμέρες επίδοσης	Έπιδοματα σε δρχ.
1952	53.822	5.948.304	79.187.281
1953	75.577	7.063.900	104.289.577
1954	54.715	4.515.862	78.091.000
1955	31.781	3.090.202	75.653.432
1956	40.655	3.305.560	123.321.817
1957	65.961	4.924.806	163.180.256
1958	58.564	5.037.179	165.415.883
1959	70.163	5.894.389	251.853.742
1960	63.090	5.305.253	261.697.951
1961	66.568	5.389.070	282.822.860
1962	69.656	5.509.584	282.137.897
1963	70.801	5.734.198	323.391.408
1964	72.536	5.835.748	370.459.155
1965	74.876	6.107.776	300.786.799
1966	83.186	6.637.816	469.335.113
1972	52.561	4.031.277	—
1973	50.071	3.769.322	—
1974	60.277	4.866.642	—
1975	74.754	6.435.656	—

Πηγή: ΕΣΥΕ. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1956, σελ. 76.
 Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1961, σελ. 159.
 Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1967, σελ. 141.
 Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 124.

Η πρώτη έρευνα για τις έργατικές κατοικίες έγινε το 1921 από την Έπιθεώρηση Έργασίας του Έγπουριου Έθνικής Οικονομίας. Περιέλαβε 2.000 κατοικίες, στην Άθινα και τόν Πειραιά. Τό 80% τών έργατικών κατοικιών πού έξετάστηκαν ήταν ένος δωματίου κατοικίας καί μόνο τό 18% είχαν δύο καί τό 2% τρία δωμάτια. Τό 53,6% τών κατοικιών ήταν άδνθυγιεινές ή έντελώς άκατάλληλες.⁴⁵ Παραθέτουμε όρισμένους περικόπες από τή σχετική έκθεση πού ύποβλήθηκε στό Έγπουργείο: «Υπάρχουν οικογένειες αι όποια κυριολεκτικώς στοιβάζονται διάνά κοιμηθούν. Είς τινας κατοικίας, μικρά παιδιά κοιμούνται υπό τήν κλίνην τών γονέων των δι' έλληνιν χώρον... είς τό αυτό δωμάτιον κοιμούνται δύο καί περισσότερα οικογένειαι. Τό φρικώδεςτερον είναι ότι είς μερικά οικήματα έβρομεν άσθενείς προσβεβλημένους από τήν άπαισιαν νόσον τής φυματίωσης, κοιμημένους, όημερρόντας καί τρώγοντας έντός του αυτού δωματίου είς τό όποιον διατίονται ύγιείς καί πολλάκις τρυφερά ύπάρξεις... ύπόγεια ύγρα καί βαθεία, ύπόγεια έντελώς σκοτεινά, ώσαν άληθινοί τάφοι, ύπόγεια άκατάλληλα καί διά ποτικώς άκόμη, στεγάδων καθ' έκάστην καί νέας οικογένειαι... Είς τά κέντρα τών πόλεων, άλλα καί είς τάς συνοικίας, ιδιοκτητή κίττων ή μάλλον συνθέτων κατά τόν προχειρότερον τρόπον, μέ ζύλα καί πολλάκις μέ λάσπην καί τενεκέδες, τρώγλες χαμηλές, καταλήθους μόνον διά κατοικίδια ζώα». Ό καθηγητής Γ. Χαριτάκης, σχολιάζοντας τά άποτελέσματα τής έρευνας, γράφει: «Η έλληνική έργατική κατοικία δέν παρουσιάζει καθόλου εύάρεστον είκόνα, είς τό σημείον δέ αυτό καταφαιίνεται ζωηρώς υπό πόσον πε-

νιχράς συνθήκας από άπόψεις οικονομικού πολιτισμού εύρίσκειται άκόμη ό έλληνικός πληθυσμός».⁴⁶ Παρόμοιες ήταν οι συνθήκες κατοικίας τών έργατών καί γενικότερα τών έργαζομένων σ' όλόκληρη τή χώρα.

Στήν περίοδο του μεσοπολέμου — σάν συνέπεια κυρίως τής μαζικής είσοδής τών προσφύγων — μεγαλώνει ό αριθμός τών άστεγων καί χειροτερεύουν οι συνθήκες κατοικίας. Σύμφωνα μέ έπίσημα στατιστικά στοιχεία, τό 1918 στην Άθινα, πού είχε πληθυσμό περίπου 250.000 άτομα, ύπήρχαν συνολικά 25.000 κατοικίες· άναλογούσαν, δηλαδή, κατά μέσο όρο 10 άτομα σέ μία κατοικία. Τό 1924 ό πληθυσμός τής Άθινας αύξήθηκε σέ 550.000. Για τή διατήρηση, συνεπώς, του στεγαστικού έπιπέδου του 1918 έπρεπενά κτιστούν 30.000 περίπου κατοικίες.

Στήν πραγματικότητα, όμως, στην περίοδο 1916-1924 κτίστηκαν συνολικά μόνο 15.007 κατοικίες. Άπό τά στοιχεία αυτά βγαίνει τό συμπέρασμα ότι κατά τήν περίοδο αυτή ό αριθμός τών κατοικιών πού έλειπαν στην Άθινα καί τόν Πειραιά άνερχόταν σέ 37.500. Άνάλογος ήταν καί ό αριθμός τών άστεγων.⁴⁷ Σύμφωνα μέ μία έκθεση πού ύποβλήθηκε τό 1921 μαζί μέ τό νόμο «περί λαϊκής κατοικίας», ή Έλλειψη λαϊκών κατοικιών στις πόλεις όλόκληρης τής Ελλάδας άνερχόταν στον αριθμό τών 150.000. Ό ύπολογισμός άφορούσε μόνο τά φτωχότερα στρώματα του άστικού πληθυσμού πού κατοικούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες καί δέν είχε ληφθεί ύπόψη ό άγροτικός πληθυσμός πού κάθε άλλο παρά σέ ύγιεινές συνθήκες στεγαζόταν. Στήν περίοδο 1923-1940, δόθηκε κατοικία σέ 200.000 περίπου οικογένειες, άλλα ή πλειοψηφία τους ήταν πρόσφυγες.

Τό πρόβλημα κατοικίας έμεινε άλυτο σέ όλη τήν περίοδο του μεσοπολέμου, όπως φαίνεται από διάφορες έρευνες πού έγιναν. Άπό τήν έρευνα πού έκανε τό 1931 τό Ταμείο Άσφαλίσεως Καπνεργατών σέ 10.433 κατοικίες σέ διάφορα μέρη τής Ελλάδας, διαπιστώθηκε ότι μόνον τό 38% τών κατοικιών ήταν ύγιεινές. Τό 51% τών κατοικιών άποτελούνταν από ένα δωμάτιο στό όποιο στεγάζονταν κατά μέσο όρο πάνω από 4 πρόσωπα.⁴⁸ Σύμφωνα μέ μία μελέτη του Έργατικού Κέντρου Παραγωγικότητας τό 1940, τό 1/3 τών σπιτιών τών έλληνικών οικογενειών ήταν κατοικίες ένος μόνον δωματίου καί άλλο 1/3 περίπου ήταν κατοικίες δύο δωματίων. Τό 50% περίπου τών κατοικιών ήταν χωρίς ιδιαίτερο μαγειρείο.⁴⁹ Σύμφωνα μέ έκθεση του ΟΗΕ, τό ποσοστό τών κατοικιών μέ λουτρό άνερχόταν σέ 4,1%. Μόνο τό 14,2% τών κατοικιών είχαν ηλεκτρισμό στις άγροτικές περιοχές καί 32% στα άστικά κέντρα. Στις μεγαλύτερες πόλεις τής Ελλάδας ύπήρχαν τό 1940 «έπί πλέον τών πενήκρων καί έλεινών κατοικιών, αι όποια άπετελούντο από πολύ παλαιά κτίσματα, καί άλλα 120.000 κατοικία εύρισκόμεναι επίσης είς χειρίστην κατάσταση, δηλα-

46. Γ. Χαριτάκης, στό ίδιο, σελ. 137.

47. Βλ. Έλευθεροούδης, Έγκυκλοπαίδειόν Λεξικόν, Άθινα, 1929, τόμ. 5, σελ. 425.

48. Νέα Οικονομία, 2/1951, σελ. 84.

49. Τό Βήμα, 28/11/1957.

δή περίπου το 20% του οικοδομικού κεφαλαίου.⁵⁰

Η θλιβή κατάσταση των προπολεμικών συνθηκών κατοικίας επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο *στην περίοδο της κατοχής και στά πρώτα μεταπολεμικά χρόνια*, σάν αποτέλεσμα των καταστροφών του πολέμου και των σεισμών. Οι καταστραφέναι κατοικίες εξ αιτίας του πολέμου υπολογίζονται σε 530.000, δηλαδή το 30% της περίπου του συνολικού οικοδομικού κεφαλαίου. Άλλες 70.000 περίπου κατοικίες καταστράφηκαν μέχρι το 1960 από τους κατά καιρούς σεισμούς.⁵¹ Τό 1965 πλήγηκαν από τους σεισμούς άλλες 90.000 οικογένειες.⁵² Η εισαγωγική έκθεση του νόμου 1667 του 1951 «περί λαϊκής κατοικίας» αναφέρει τά εξής: «Διά νά διατηρηθή ό οικοδομικός πλούτος εις τό επίπεδον εις τό όποιον ευρίσκειται εν 'Ελλάδι, χρειάζονται τουλάχιστον 35.000 οικοδομαί ετησίως.» Ένα μεταγενέστερο υπόμνημα τής 'Υπηρεσίας Οικισμού ανέβάζει τίς παραπάνω κανονικές ανάγκες σε 40.000 οικοδομές. *Στην περίοδο 1946-1951* οικοδομήθηκαν συνολικά 229.768 νέες κατοικίες, δηλαδή 32.824 κατοικίες κατά μέσο ετήσιο όρο.⁵³ Η άπογραφή κατοικιών του 1951 έδειξε τήν οξύτητα του προβλήματος κατοικίας: 510.692 κατοικίες οικογενειών, δηλαδή τό 27,4% του συνόλου, ήταν κατοικίες με ένα δωμάτιο και 596.428 κατοικίες, δηλαδή τό 32%, ήταν με δύο δωμάτια.⁵⁴

Στή δεκαετία 1952-1961 οικοδομήθηκαν 501.712 νέες κατοικίες, δηλαδή 50.171 κατοικίες κατά μέσο ετήσιο όρο. Τό πρόβλημα τής κατοικίας, όμως, εξακολουθούσε νά παρουσιάζει οξύτητα σ' όλη τή δεκαετία του 1950. Αυτό φαίνεται και από μία διεγματοληπτική έρευνα τό 1957. Η έρευνα άφορούσε 746.400 κατοικίες που κτίστηκαν πριν τόν 'Απρίλη του 1951 στις περιοχές όπου ίσχυε τό ένικοιστάσιο. 'Απ' τίς 719.500 οικογένειες τής άπογραφής: α) τό 28,3%, δηλαδή 203.618 οικογένειες, συγκατοικούσαν με μία, δύο, τρείς και περισσότερες οικογένειες, β) τό 32,5%, δηλαδή 233.838 οικογένειες, κατοικούσαν σε ένα δωμάτιο, γ) τό 54,7%, δηλαδή 393.567 οικογένειες, κατοικούσαν με περισσότερα από τρία και τέσσερα πρόσωπα κατά δωμάτιο.⁵⁵ Διάφορες έρευνες και συγκρίσεις δείχνουν ότι ό συνθήκες κατοικίας στή δεκαετία του 1950 ήταν χειρότερες άπ' αυτές τής προπολεμικής περιόδου. Η πυκνοκατοίκηση κατά δωμάτιο, π.χ. από 1,8 άτομα πού ήταν τό 1940, αύξηθηκε σε 2,2 άτομα τό 1953.⁵⁶ Για τήν ίδια περίοδο ό Π. Κυριατζής γράφει: «Η σημερινή οικιστική κατάσταση εις τήν χώραν μας είναι πολύ χειρότερη από ότι ήτο προπολεμικώς...».⁵⁷

Στή δεκαετία του 1960 επιταχύνθηκε ή οικοδόμηση κατοικιών με άποτέλεσμα νά βελτιωθούν ό συνθήκες κατοικίας ξεπερνώντας τό προπολεμικό επίπεδο. Οι κατοικίες που άπογράφησαν από 2.318.023 πού ήταν τό 1961 έφθασαν τίς 2.997.976 τό 1971, δηλαδή αύξήθηκαν με μέσο ετήσιο ρυθμό 67.995 και συνολικά κατά 679.953 κατοικίες ή 29,3%.⁵⁸ Η άναλογία τών νοικοκυριών (οικογενειών) με ένα δωμάτιο από 27,4% πού ήταν τό 1951 μειώθηκε σε 7,0% τό 1971, τών νοικοκυριών με 2 δωμάτια από 32,0% σε 16,7%, ενώ αύξήθηκε τό ποσοστό τών νοικοκυριών με 3 δωμάτια από 17,3% σε 26,5%, με 4 δωμάτια από 9,1% σε 28,3%.⁵⁹

Η βελτίωση τών συνθηκών κατοικίας συνεχίστηκε και *στή δεκαετία του 1970*, με εξαίρεση τήν περίοδο τής κρίσης 1973-1974. Τό σύνολο τών κατοικιών πού κτίστηκαν και έπισκευάστηκαν στήν τριετία 1975-1977 άνέρχονταν σε 407.739, δηλαδή σε 135.913 κατοικίες κατά μέσο ετήσιο όρο.

Σάν άποτέλεσμα τής μεταπολεμικής ταχύρρυθμης οικοδομικής δραστηριότητας, *ό αριθμός και τό ποσοστό τών άστεγων στήν Ελλάδα μειώθηκε σημαντικά*. Παρ' όλο αυτό, όμως, τό πρόβλημα τής κατοικίας δέν μπορεί νά θεωρηθεί λυμένο. Πρώτα άπ' όλα, γιατί ύπάρχει πρόβλημα κατοικίας με τήν ποσοτική έννοια, δηλαδή έλλειψη κατοικιών σε σχέση με τίς αυξανόμενες ανάγκες. Δεύτερο, ύπάρχει πρόβλημα κατοικίας με τήν ποιοτική έννοια, πού σχετίζεται με τήν έλλειψη άνέσεων σε πολλές κατοικίες, με τή ρύπανση του περιβάλλοντος κτλ. Τρίτο, ύπάρχει τό πρόβλημα τών ύψηλών έννοιών. *Τό πρόβλημα τής κατοικίας πλητέι ιδίως τά φτωχά στρώματα τής εργατικής τάξης, τής άγροτιάς και τών προσφύγων*. Οι φτωχοί μένουσ στις χειρότερες κατοικίες, στις χειρότερες περιοχές με τό λιγότερο πράσινο, με τή μεγαλύτερη ρύπανση κτλ. Τό γεγονός αυτό άποτελεί μία νέα μορφή σύγχρονης φτώχειας.

Όι συνθήκες κατοικίας πολλών εργατικών στρωμάτων ήταν και — παρά τήν απόλυτη βελτίωση — εξακολουθούν νά είναι χειρότερες από τόν μέσο όρο. Αυτό φαίνεται από τά στοιχεία τών διαφόρων έρευνών πού έχουν γίνει κατά καιρούς. 'Αναφέρουμε πρώτα τά άποτελέσματα τής έρευνας πού έγινε από τήν 'Υπηρεσία του ΙΚΑ στήν *περίοδο τής κατοχής*, πού άφορούσε τίς εργατικές συνδικάτες τής 'Αθήνας και του Πειραιά, όπου έξετέστησαν συνολικά 60.000 κατοικίες με στεγαζόμενο πληθυσμό 220.000 κατοίκους. Τό 57% του συνόλου τών κατοικιών άποτελούνταν από ένα μόνο δωμάτιο και σε συνικίες, όπως ή π.χ. ή Παλιά Κοκκινιά, τό ποσοστό αυτό έφτανε τό 71%. Στο 37% τών κατοικιών άντιστοιχούσαν πάνω από 5 άτομα σε κάθε δωμάτιο, στο 20% πάνω από 4 άτομα και στο 10% πάνω από 3 άτομα σε κάθε δωμάτιο. 'Υπήρξαν περιπτώσεις πυκνοκατοίκησης μέχρι 15 άτομα σε κάθε δωμάτιο. Κατά μέσο όρο, τό 28% τών κατοικιών ήταν χωρίς μαγαζέτο, τό 9% χωρίς άποχωρητήριο και

50. Οικονομικός Ταχυόρμος, 4/9/1958.

51. Διεύθυνση Οικονομικών Λογαριασμών, *Η εξέλιξη τής οικοδομικής δραστηριότητας εν 'Ελλάδι*, 'Αθήνα, 1958, σελ. 14-15.

52. 'Αντ. Μέξη, «Στεγαστικών πρόβλημα και στεγαστική πολιτική», *Επιθεώρησης Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 4-5, σελ. 186.

53. *Νέα Οικονομία*, Μάρτιος-'Απρίλιος, 1955, σελ. 108. Οικονομικός Ταχυόρμος, 4/9/1958.

54. Στατιστική Έπετηρίς τής 'Ελλάδος 1958, σελ. 127.

55. Στο ίδιο, σελ. 128-129.

56. Βλ. Κ. Μπανταλούκα, *Η κατανάλωσις εις τήν Ελλάδα*, 'Αθήνα, 1958, σελ. 19-20.

57. Οικονομικός Ταχυόρμος, 4/9/1958.

58. Στατιστική Έπετηρίς τής 'Ελλάδος 1977, σελ. 277, 1978, σελ. 292.

59. Στατιστική Έπετηρίς τής 'Ελλάδος 1958, σελ. 127, 1977, σελ. 34.

τό 94% χωρίς λουτρό. Από το σύνολο των κατοικιών, 11% βρέθηκαν με κακό άερισμό, 29% με κακό φυσικό φωτισμό, 15% χωρίς ήλιο και 29% έκδηλα υγρές. Στο 3% του συνόλου των κατοικιών δεν υπήρχαν κρεβάτια. Στο 36% των κατοικιών αντιστοιχούσαν πάνω από 2 άτομα σε κάθε κρεβάτι, στο 15% 3 και στο 6% πάνω από 5 άτομα σε κάθε κρεβάτι.⁶⁰ Ας σημειωθεί ότι οι συνθήκες κατοικίας της Αθήνας και της περιφέρειάς της θεωρούνταν καλύτερες από ό,τι αυτές των επαρχιών και των επαρχιακών πόλεων.

Σε συνέχεια παραθέτουμε μερικές περικοπές απ' τα πορίσματα μιάς έρευνας που έγινε το 1949 από την Αμερικανική Αποστολή και που περιέλαβε 500 εργατικές οικογένειες σε διάφορες περιοχές της χώρας. «Είς άλλην περιπτώσιν ή οικογένεια έξι με άλλας οικογενείας εις παλαιούς στρατώνας. Κάθε οικογένεια είχαν — ής τό όνομασώμεν — από έν δωμάτιον, τού όποιου οι τοίχοι ήσαν από χαρτόνι. Δέν υπήρχε κουζίνα και φυσικά ούτε άποχωρητήριο ή μάνινο. Εις άλλας περιπτώσεις οικογένεια έξων εις καλύβας κατασκευασμένα από λαμαρίνα και τό πάτωμα άποτελούσε τό κρεβάτι των. ... Αλλάι οικογένεια διαβιούν εις σπήλαια έντός των παλαιών τειχών της πόλεως, τά όποια χρονολογούνται από τό 1200 πρό Χριστού».⁶¹ Σε ένα Διεθνές Συνέδριο των Βρυξελλών τό 1951 διαπιστώθηκε ότι στην Ελλάδα τό 10% των εργατοϋπαλλήλων κατοικούν ανά 5 άτομα σε κάθε δωμάτιο και τό 37% ανά 3 σε κάθε δωμάτιο, τό 94% των κατοικιών στερούνται από κάθε μέσο ή χώρο σωματικής καθαριότητας.⁶² Η άθλιότητα των συνθηκών κατοικίας πλατιών εργατικών στρωμάτων άποτελεί χαρακτηριστικό όλόκληρης της δεκαετίας του 1950. Μιά έρευνα εργατικής κατοικίας που έγινε από τό ΙΚΑ στό δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 έδωσε τά έξης άποτελέσματα: Σε σύνολο 28.080 κατοικιών της περιοχής Νέου Κόσμου - Δάφνης, τό 12% ήταν τελείως ακατάλληλες για νά κατοικούν σ' αυτές άνθρωποι, 51,6% ήταν άποδεικνύμενα άνθυγιεινά, τό 49% των κατοικιών δέν είχαν νερό, τό 40% δέν είχαν μαγειρείο και μόνο τό 7% είχαν ύπόνομο.⁶³ Σύμφωνα με ύπολογισμούς της Υπηρεσίας Οικισμού του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων, τό 20% του συνόλου των κατοικιών της χώρας, δηλαδή πάνω από 350.000 κατοικίες, είναι δυνατό νά άποκληθούν «πρώγλες» λόγω έλλειψης στοιχειωδών δρων ύγιεινής και λόγω έπικίνδυνης κατάστασης αυτών.⁶⁴

Σχετικά με τίς συνθήκες κατοικίας των άγροτών, μία έρευνα που έκανε ή Τεχνική Υπηρεσία της Άγροτικής Τράπεζας, τό 1958, άποκάλυψε ότι «105.600 άγροτικά οικογένεια στερούνται παντελώς στέγης και 109.200 οικογένεια στεγάζονται εις άνθυγιεινά ή άνεπαρκή διά ταύτα οίκηματα. Εάν ληφθ ή ύπ' όψιν ότι, από τά στοιχεία της Έθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας,

αί άγροτικά οικογένεια εις Ελλάδα άνέρχονται εις 1.000.000 περίπου, αί άστεγοι άγροτικά οικογένεια άποτελούν τό 10,5% τούτων, αί δέ υπό άνθυγιεινά συνθήκας και εις άνεπαρκείς κατοικίας διαβιούσαι τούται άποτελούν τό 10,9% των άγροτικών οικογενειών της χώρας».⁶⁵ Οι άθλιες συνθήκες κατοικίας βάραιναν πρώτα απ' όλα τί φτώχη και μεσαία άγροτιά. Από τίς 105.600 άγροτικές οικογένειες πού στερούνται παντελώς κατοικίας, τό μεγαλύτερο ποσοστό, τό 53% (55.963 οικογένειες), ήταν χαμηλής οικονομικής κατάστασης.

Μεγάλο ποσοστό των άστεγων προέρχονταν από τούς πρόσφυγες. Χιλιάδες προσφυγικών οικογενειών έξακολούθησαν νά παραμείνουν σε παράγκες και τρώγλες επί όλόκληρης δεκαετίας μετά τί μικρασιατική καταστροφή. Ο αριθμός των τραγλών των προσφύγων του 1922 άνερχόταν άκόμα και τό 1958 σε 60.000 περίπου. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Προνοίας, στην Αθήνα 7.463 πρόσφυγικές οικογένειες κατοικούσαν άκόμα σε παραπήγματα.⁶⁶

Είναι γνωστές οι σοβαρές συνέπειες πού συνεπάγονται οι άθλιες συνθήκες κατοικίας. Κοντά στις οικονομικές και ήθικές συνέπειες (ή Α. Ρωσοπούλου σε μία μελέτη της διαπίστωσε ότι οι αυτοκτονίες για λόγους οικονομικούς έχουν οι περισσότερες αίτια την έλλειψη κατάλληλης στέγης), οι κακές συνθήκες κατοικίας μαζί με τόν ύποσιτισμό είχαν καταστροφικές συνέπειες για τίς τών υγεία των φτωχών στρωμάτων και άπέτελεσαν μία από τίς κυριότερες αίτιες της φυματίωσης, διαφόρων άλλων μεταδοτικών άσθενειών, της παιδικής θνησιμότητας κτλ.

Στίς δεκαετίες 1960 και 1970 έπληθε κάποια βελτίωση και στις συνθήκες κατοικίας των φτωχών στρωμάτων. Κτιστίκαν περισσότερες και μεγαλύτερες κατοικίες, μεταξύ αυτών και εργατικές. Σύμφωνα με τά στοιχεία της ΕΣΥΕ,⁶⁷ στα άστικά κέντρα ο δείκτης πυκνοκατοικησης (αριθμός ατόμων/ αριθμός δωματίων) από 1,47 που ήταν τό 1961 μειώθηκε σε 0,98 τό 1971. Βελτιώθηκαν και οι άνέσεις κατοικιών. Η άπογραφή του 1971 έδωσε την έξιμη εικόνα για τίς άνέσεις των κατοικιών: Από τό σύνολο των 2.478.493 νοικοκυριών είχε μαγειρείο τό 74%, λουτρό ή ντους τό 36%, ήλεκτροκό φως τό 88,8% και άποχωρητήριο τό 92,8%. Η άναλογία κατοικιών με ήλεκτροκό ήταν ίκανοποιητική. Τό έκπληκτικό ήταν ότι τό 26% των νοικοκυριών δέν είχαν μαγειρείο, τό 64% δέν είχαν λουτρό ή ντους και τό 7,2% δέν είχαν άποχωρητήριο. Έγιναν σημαντικά βήματα για τί λύση του προβλήματος των τραγλών, των παραπηγμάτων, του προσφυγικού στεγαστικού προβλήματος. Η πρόδος αυτή όμως δέν όδηγησε στη ριζική λύση του προβλήματος κατοικίας των φτωχών στρωμάτων. Τό πρόβλημα έξακολούθει νά υφίσταται με παλιές και καινούργιες μορφές.

Τό στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων έξακολουθεί νά ύπάρχει άν και σε άμβλυμένη μορφή. Μέ την

60. Βλ. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 3/5/1958, σελ. 8-9, και Νέα Οικονομία, Μάρτιος-Άπρίλιος, 1955, σελ. 106.

61. Νέα Οικονομία, Μάρτιος-Άπρίλιος, 1955, σελ. 106.

62. Νέα Οικονομία, Μάιος, 1951, σελ. 227-228.

63. Βλ. Η Αύγή, 10/10/1958.

64. Βλ. Κ. Μπανταλούκα, στό ίδιο, σελ. 20.

65. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 12/3/1959, σελ. 1 και 5.

66. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1/5/1959.

67. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 36.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Η εξέλιξη των κατώτατων πραγματικών ημερομισθίων, στην περίοδο 1938-1950

Ημερομηνία ύπογραφης συλλογικών συμβάσεων εργα- σίας	Σε δρχ.	Άνδρες Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σε δρχ.	Γυναίκες Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σε δρχ.	Μαθητεύομενοι Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100
1938	58	—	26	—	20	—
20-10-1947	11.000	18.965,5	5.300	20.384,6	3.000	15.000,0
15-5-1949	14.300	130,0	6.890	130,0	3.900	130,0
1-7-1950	18.000	125,9	14.000	203,2	6.000	153,0

Παράτηρηση: Στη σύγκριση των στοιχείων, ιδιαίτερα των μεταπολεμικών με τα προπολεμικά, πρέπει να ληφθεί υπόψη ο καλ-
πάζων πληθωρισμός.

Πηγή: Ε. Δημητρακόπουλος, *Η εργατική νομοθεσία*, Αθήνα, 1956, σελ. 180-187, και *Δελτίο Έργατικής Νομοθεσίας*, τόμος 9,
1953, σελ. 383.

ευκαιρία του 12ου Συνεδρίου της Πανελληνίας Όμο-
σπονδίας Προσφύγων 1922, που έγινε το 1979, οι εκ-
πρόσωποι των προσφύγων, σε συνέντευξη τύπου, τό-
νισαν ότι 57 χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστρο-
φή 5.000 οικογένειες προσφύγων είναι ακόμη άστεγες
και μένουν με ένοικοιο. 10.000 οικογένειες δεν έχουν
άποχωρητήρια, 30.000 οικογένειες μένουν σε πληθό-
κτιστα και άκατάλληλα σπίτια.⁶⁸ Απαράδεκτες χαρα-
κτήρισε τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων που
ζούν στον καταυλισμό Λαυρίου ή κ. Περράκη κατά
την επίσκεψή της στις 4 Φεβρουαρίου 1982.⁶⁹

2.4.3. Οί χαμηλόμισθοι και χαμηλοεισοδη- ματίες (Η εξέλιξη των κατωτάτων ή- μερομισθίων και μισθών)

Προηγούμενα έγινε λόγος για την εξέλιξη των μέ-
σων ημερομισθίων και μισθών. Στην κατηγορία των
φτωχών άνηκουν οι εργάτες, οι υπάλληλοι, οι αγρότες
και οι συνταξιούχοι που το εισόδημά τους είναι χαμηλό-
τερο από το ποσό που είναι αναγκαίο για την εξασφάλι-
ση του ελάχιστου όριου διαβίωσης ή είναι πολύ χαμη-
λότερο από το μέσο εισόδημα. Την κατηγορία των ερ-
γατών και των υπαλλήλων μπορούμε να την παρακο-
λουθήσουμε με βάση την εξέλιξη του κατώτατου ήμε-
ρομισθίου και μισθού που είναι συνήθως χαμηλότερο
από το ελάχιστο όριο διαβίωσης και το μέσο ημερομί-
σθιο ή μισθό. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις οικογέ-
νειες που έχουν μόνο έναν εργαζόμενο.

Στη μεταπολεμική περίοδο 1947-1979 έγιναν συνο-
λικά 35 φορές αναπροσαρμογές ημερομισθίων και μι-
σθών. Τα συγκεκριμένα στοιχεία περιέχονται στους
Πίνακες 11 και 12. Οι όνομαστικές αυξήσεις που δί-
νονται κάθε φορά με τις νέες συλλογικές συμβάσεις
εργασίας στα κατώτατα ημερομίσθια κυμαίνονται
στην περίοδο 1947-1950 μεταξύ 30-103% και στην
περίοδο 1951-1979 μεταξύ 2-29%.

Τα ημερομίσθια που καθορίζονται από τις συλλογι-
κές συμβάσεις εργασίας είναι υποχρεωτικά ως κατώ-
τατα όρια. Ένα τμήμα των εργατών — γύρω στο 10-

25% — παίρνει και στην πραγματικότητα αυτά τα κα-
τώτατα ημερομίσθια. Το 1968, π.χ., το 9,6% των άν-
δρών και το 27% των γυναικών, εργαζομένων με ήμε-
ρομίσθιο στη βιομηχανία, έπαιρναν το κατώτατο ήμε-
ρομίσθιο.⁷⁰ Το μεγαλύτερο ποσοστό των εργατών, δ-
μως, παίρνει ημερομίσθιο υψηλότερο απ' το κατώτατο
ημερομίσθιο. Έτσι, τα πραγματικά καταβαλλόμενα ή-
μερομίσθια αποκλίνουν σημαντικά προς τα πάνω από
τά κατώτατα ημερομίσθια. Η απόκλιση αυτή στην πε-
ρίοδο 1959-1979 κυμαίνεται για τους άνδρες 34-55%,
για τις γυναίκες 1-26% και για τους μαθητεύομενους
19-41%.⁷¹

Ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατώτατου όνομα-
στικού μισθού άνδρων υπαλλήλων κυμαίνονταν στην
περίοδο 1958-1973 γύρω στο 0-10%. Σε σύγκριση με
τόν κατώτατο μισθό, ο πραγματικά καταβαλλόμενος
μισθός ήταν κατά 37-56% υψηλότερος. Ο ετήσιος ρυ-
θμός αύξησης του κατώτατου μισθού των γυναικών υ-
παλλήλων ήταν γύρω στο 0-11%, ή απόκλιση του
πραγματικά καταβαλλόμενου μισθού κυμαίνονταν με-
ταξύ 1-24%, δηλαδή ήταν πολύ μικρότερη από την ά-
πόκλιση των μισθών των ανδρών. Επί πλέον, σε όρι-
σμένες περιπτώσεις, ο πραγματικά καταβαλλόμενος
μισθός ήταν μικρότερος από τον κατώτατο μισθό (π.χ.
το 1961, 1965). Στην περίοδο 1974-78, ο ετήσιος ρυ-
θμός αύξησης των μέσων μηνιαίων αποδοχών των άν-
δρών ήταν γύρω στο 19-22% και των γυναικών μετα-
ξύ 19 και 24%.⁷²

Η αύξηση, όμως, των πραγματικών κατώτατων ή-
μερομισθίων και μισθών ήταν, λόγω της αύξησης του
τιμάρθιμου, πολύ μικρότερη. Σύμφωνα με τους υπο-
λογισμούς μας, τα πραγματικά κατώτατα ημερομίσθια
των ανειδίκευτων εργατών αντιπροσώπωναν το 1945
το 25,5% και το 1946 το 35,2% της αγοραστικής δύ-
ναμης του 1939.⁷³ Τα πραγματικά κατώτατα ημερομί-

70. Στοιχεία ειδικής έρευνας του ΣΕΒ. Βλ. ΣΕΒ, *Άγορα εργασίας και διάρθρωσης άμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανία*, Αθήνα, 1974, σελ. 91.

71. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες: Στέργιο Μπαμπανσή, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1043-1046.

72. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο ίδιο, σελ. 1047-1051.

73. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο ίδιο, σελ. 1072.

68. Βλ. *Η Αύγη*, 23/5/1979.

69. *Η Αύγη*, 5/2/1982.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Κατώτατα ημερομίσθια καθοριζόμενα από τις εθνικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην περίοδο 1951-1979

Ήμερομηνία υπογραφής συλλογικών συμβάσεων εργασίας	Άνδρες		Γυναίκες		Μαθητευόμενοι με διετή άπασχόληση	
	Σέ δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σέ δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σέ δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100
15.1. 1951	22,0	122,2	18,0	128,6	8,0	133,3
7.10.1952	25,0	113,6	20,0	111,1	9,0	112,5
1.3. 1954	28,8	115,2	23,0	115,0	10,4	115,6
1.5. 1954	31,3	108,7	25,0	108,7	11,3	108,7
1.1. 1955	37,0	118,2	29,0	116,0	14,0	123,9
1956	42,0	113,5	32,0	110,4	16,0	114,3
24.8.1958	47,5	113,1	36,5	114,1	18,7	116,9
1959	47,5	100,0	36,5	100,0	18,7	100,0
1.9. 1960	52,0	109,5	40,0	109,6	21,0	112,3
26.6. 1961	53,0	101,9	41,0	102,5	22,0	104,8
1.6. 1962	57,0	107,6	44,0	107,3	24,0	109,1
1963	57,0	100,0	44,0	100,0	24,0	100,0
1.1. 1964	64,0	112,3	50,0	113,6	30,0	125,0
1965	64,0	100,0	50,0	100,0	30,0	100,0
1.1. 1966	75,0	117,2	60,0	120,0	35,0	116,7
1.2. 1967	85,0	113,3	70,0	116,7	45,0	128,6
1.7. 1967	90,0	105,9	75,0	107,1	50,0	111,1
1.10.1968	96,3	107,0	80,3	107,1	53,5	107,0
1.5. 1969	103,5	107,5	86,3	107,5	57,5	107,5
1.10.1971	110,0	106,3	93,0	107,8	61,0	106,1
1.7. 1972	115,0	104,6	97,0	112,4	65,0	106,6
1.5. 1973	125,0	108,7	105,0	108,3	75,0	115,4
1.9. 1973	138,0	110,4	120,0	114,3	85,0	113,3
1.12.1973	165,6	120,0	144,0	120,0	96,0	111,8
1.9. 1974	182,0	109,9	158,0	109,7	—	—
1.3. 1975	204,0	112,1	177,0	112,0	—	—
1.8. 1975	219,0	107,4	199,0	112,4	—	—
13.2.1976	241,0	110,1	219,0	110,1	—	—
1.7. 1976	256,0	106,2	241,0	110,1	—	—
15.2. 1977	282,0	110,2	265,0	110,0	—	—
1.7. 1977	294,0	104,3	285,0	107,6	—	—
1.2. 1978	340,0	115,7	330,0	115,8	275,0	—
1.7. 1978	360,0	105,9	360,0	109,1	306,0	111,3
15.2.1979	414,0	115,0	414,0	115,0	—	—
1.1. 1982	825,0	—	825,0	—	—	—

Πηγή: Φύλλα Έσημερίων Κυβερνήσεως αντίστοιχων ημερομηνιών. Βλ. για την περίοδο 1951-1973: ΣΕΒ, Άγορα εργασίας και διάρθρωσης αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν (Μελέτη Ρ. Φακιολά), Άθήναι, 1974, σελ. 91. Για την περίοδο 1974-1979. Δελτίο ΣΕΒ, τεύχος 376, σελ. 27, και τεύχος 405, σελ. 32. Πρόκειται για επίσημα στοιχεία των Έθνικών Συμβάσεων Έργασίας, του ΙΚΑ και του Ύπουργείου Έργασίας. Για το 1982, βλ. καθημερινό τύπο 12/2/1982.

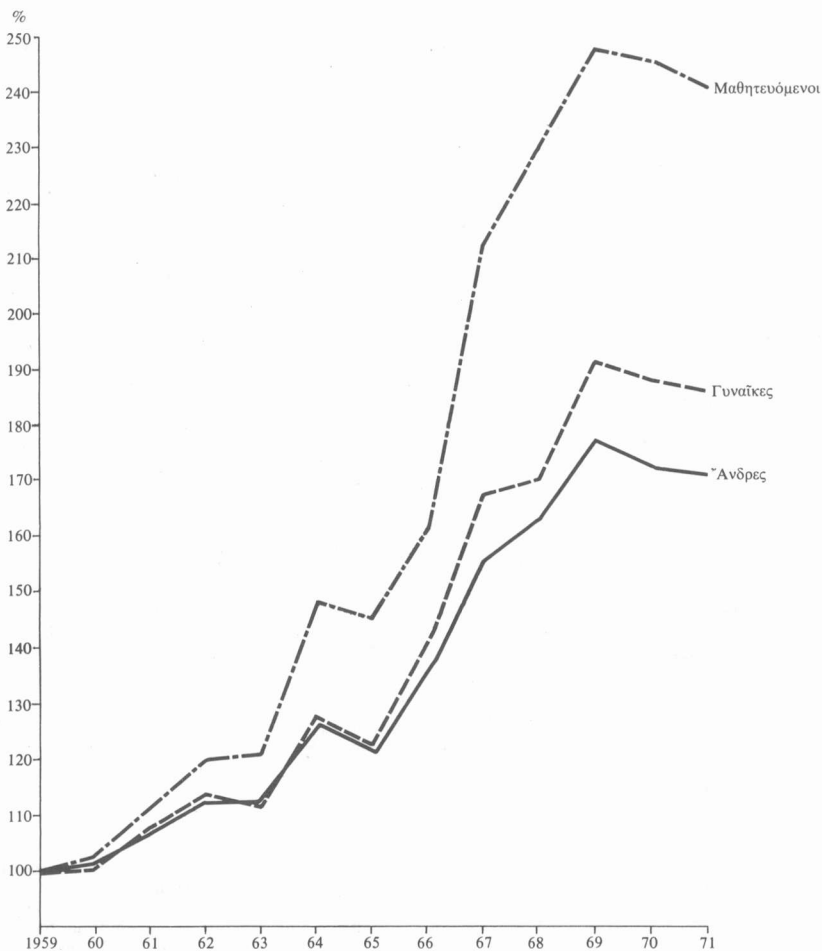
σθια τών άνδρων εργατών και τών μαθητευομένων ήταν, σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο, χαμηλότερα σε όλη τη δεκαεπταετία 1940-1954. Στην περίοδο 1947-1954, ή αγοραστική δύναμη τών κατώτατων ημερομισθίων άνδρων κυμαινόταν, σε σύγκριση με τό 1938 (= 100), μεταξύ 63 και 95% και τών μαθητευομένων γύρω στό 36-89%. Στην περίοδο μετά τό 1955, τά πραγματικά κατώτατα ημερομίσθια τών εργατών και μαθητευομένων έφθασαν και ξεπέρασαν τά προπολεμικά. Καί συγκεκριμένα στην περίοδο 1955-1959, ή αγοραστική δύναμη τών κατώτατων ημερομισθίων τών άνδρων κυμαινόταν, σε σύγκριση με τό 1938, γύρω στό 101-119%, ενώ τών μαθητευομένων μεταξύ 111

και 136%. Έξαιρηση αποτελούν τά πραγματικά κατώτατα ημερομίσθια τών γυναικών που έφθασαν και ξεπέρασαν τό προπολεμικό επίπεδο ακόμα τό 1951. Η αγοραστική τους δύναμη, σε σύγκριση με τό 1938, κυμαινόταν στην περίοδο 1948-1950 γύρω στό 68-95%, ενώ στην περίοδο 1951-1959 μεταξύ 142 και 204%.⁷⁴

Γενικά, οί πραγματικοί μισθοί στην περίοδο 1947-

74. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες για τούς υπολογισμούς στη διατριβή Στέργιου Μπαμπανίσση, Η κατάσταση τής εργατικής τάξης στην Ελλάδα 1860-1960, Βουδαπέστη, 1963, σελ. 225-252 και 370-376.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙΙ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ κατώτατου πραγματικοῦ ἡμερομισθίου στήν Ἑλλάδα, 1959-1971

1959 παρουσιάζουν ανδροκή τάση. Σημειώθηκε μόνο σέ λίγα χρόνια μείωση ή στασιμότητα των πραγματικών κατώτατων ημερομισθίων: γιά τους άνδρες τό 1952-53 και τό 1957, γιά τίς γυναίκες τό 1952-53 και τό 1957 και γιά τους μαθητευόμενους τό 1949 και τό 1957 (βλ. Πίνακα 13).

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Η εξέλιξη των πραγματικών κατώτατων ημερομισθίων, στην περίοδο 1938-1959

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Μαθητευόμενοι με διετή άπασχόληση
1938	100.0	100.0	100.0
1947			
20/10.31/12/	94.9	101.9	75.0
1948	62.8	67.5	49.7
1949	64.2	69.0	36.3
1950	65.5	94.5	58.2
1951	78.7	143.3	80.4
1952	78.4	142.3	82.9
1953	80.0	142.7	83.5
1954	84.9	151.3	88.8
1955	101.3	177.1	111.0
1956	110.7	188.2	124.0
1957	110.0	187.1	121.6
1958	115.0	196.2	129.0
1959	119.0	204.1	135.9

Πηγές: Οι πηγές και τά στοιχεία που μέ βάση τους υπολογίσανε τους μέσους σταθμικούς δρους των κατώτατων ημερομισθίων, τους δείκτες των δυναμιστικών και πραγματικών ημερομισθίων, ύπάρχουν στό έργο του Στέργιου Μπαμπανάση: *Καπιταλισμός και έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, Πίνακες 176, 177 και 188.

Στήν περίοδο 1959-1971 τό κατώτατο πραγματικό ήμερομισθίο άνδρών παρουσιάζει ύψωτική τάση μέ έξαιρεση τό 1965 και τό 1970-71, όποτε μειώνεται. Η συνολική του αύξηση σέ 12 χρόνια είναι 71,7% και ή μέση ετήσια αύξηση τό 4,6%. Τό κατώτατο πραγματικό ήμερομισθίο γυναικών σημειώνει στην περίοδο 1959-1971 δυναμικότερη αύξηση άπ' αυτή τό ήμερομισθίου των άνδρών· παρουσιάζει στασιμότητα μόνο τό 1963 και μείωση τό 1965, τό 1970 και τό 1971. Η μέση ετήσια αύξηση του ήταν στην περίοδο 1959-1971 5,3%. Αυτό σημαίνει ότι στην μεταπολεμική περίοδο συντελείται και στην Ελλάδα μία διαδικασία εξέλιξης των γυναικείων ημερομισθίων προς τά ανδροικά ήμερομισθία. Τέλος, τό κατώτατο πραγματικό ήμερομισθίο των μαθητευόμενων παρουσιάζει γρηγορότερη αύξηση άπ' όλες τίς άλλες κατηγορίες εργατών· μειώνεται μόνο τό 1965, τό 1970 και τό 1971. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης άνερχόταν στην περίοδο 1959-1971 σέ 7,6% (βλ. Πίνακα 14 και Διάγραμμα III).

Στήν περίοδο 1972-1981 σημαντική επίδραση στή διαμόρφωση των μισθών άσκει ή οικονομική κρίση και ή έξαρση του πληθωρισμού. Η άγοραστική δύναμη του κατώτατου ήμερομισθίου άνδρών μειώνεται τό 1973, τό 1979 και—κατά πάσα πιθανότητα—στην πε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Η εξέλιξη των κατώτατων πραγματικών ημερομισθίων, στην περίοδο 1959-1979

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Μαθητευόμενοι
1959	100.0	100.0	100.0
1960	101.6	101.7	102.7
1961	106.9	107.4	111.2
1962	112.9	113.8	120.4
1963	113.0	113.6	120.9
1964	125.8	127.9	149.8
1965	122.2	124.3	145.6
1966	136.4	141.9	161.7
1967	154.9	166.8	212.0
1968	163.1	169.9	230.3
1969	175.7	190.8	248.1
1970	174.5	189.3	246.2
1971	171.7	187.0	242.3
1972	100.0	100.0	
1973	98.7	99.7	
1974	103.8	106.8	
1975	110.4	115.8	
1976	116.0	127.1	
1977	119.8	135.5	
1978	129.4	151.1	
1979	127.9	151.5	

Πηγή: Στέργιου Μπαμπανάση, *Καπιταλισμός και έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1078-1093.

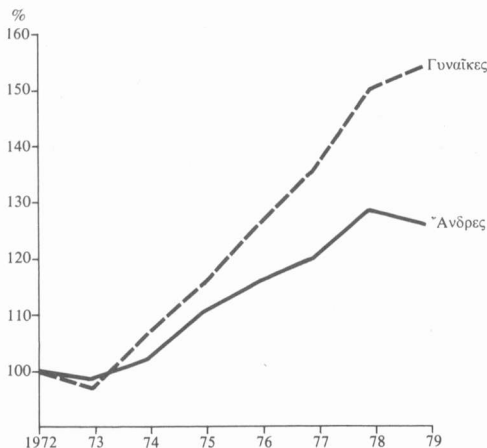
ρίοδο 1980-81. Στά ύπόλοιπα χρόνια όμως παρατηρείται αύξηση. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ήταν στην περίοδο 1972-1979 3,6%, δηλαδή μικρότερος άπό ό,τι την περίοδο 1959-1971. Τό πραγματικό κατώτατο ήμερομισθίο των γυναικών σημειώνει μικρή μείωση τό 1973 και αύξηση στα ύπόλοιπα χρόνια. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης άνερχόταν στην περίοδο 1972-1979 στό 6,2%, δηλ. ήταν μεγαλύτερος σέ σύγκριση μέ αυτόν τής περιόδου 1959-1971 (βλ. Πίνακα 14 και Διάγραμμα IV).

Οί πραγματικοί μισθοί των ύπαλλήλων στίς δεκαετίες 1940 και 1950 ήταν γενικά χαμηλότεροι σέ σύγκριση μέ την προπολεμική περίοδο. Πίό συγκεκριμένα: ή άγοραστική δύναμη των μισθών ιδιωτικών ύπαλλήλων κυμαινόταν άκόμα τό 1959 μεταξύ 49 και 87% τής άγοραστικής δύναμης τό 1938. Είναι πίο διαφοροποιημένη ή εικόνα στους δημοσίους ύπαλλήλους: Τό 1957, σέ σύγκριση μέ τό 1938 (=100), ή άγοραστική δύναμη του μισθού του εισηγητή ήταν 64,6%, του γραμματέα Α' 66,4%, του γραμματέα Β' 68,8%, του άρχικλητήρα 92,3%, του κλητήρα Β' 100,2%, του κλητήρα Δ' 103,2%, του κλητήρα Γ' 106,9% και του κλητήρα Α' 111,1%.⁷⁵

Στήν περίοδο 1959-1973, ό κατώτατος πραγματικός μισθός των άνδρών και γυναικών ύπαλλήλων παρουσιάζει σ' όλα τά χρόνια αύξηση, μέ έξαιρεση τό 1973, όποτε πέφτει σημαντικά. Η μέση ετήσια αύξηση των κατώτατων πραγματικών μισθών των άνδρών ύπαλλή-

75. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Στέργιου Μπαμπανάση, *Καπιταλισμός και έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1092-1097.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ IV. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού ημερομισθίου στη Ελλάδα, 1972-1979

λων ήταν 3,0% και των γυναικών υπαλλήλων 2,8% (βλ. Πίνακα 15 και Διάγραμμα V).

Στην περίοδο 1974-1978, οι πραγματικοί μισθοί των υπαλλήλων βιομηχανίας παρουσιάζουν αυξητική τάση. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των πραγματικών μέσων αποδοχών των ανδρών υπαλλήλων βιομηχανίας είναι 6,6% και των γυναικών υπαλλήλων βιομηχανίας 7,6%.⁷⁶

76. Στο ίδιο, σελ. 1105-1106.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού μισθού υπαλλήλων στην Ελλάδα, 1959-1973

Έτος	Άνδρες υπάλληλοι	Γυναίκες υπάλληλοι
1959	100,0	100,0
1960	101,6	102,0
1961	108,8	110,5
1962	109,1	110,9
1963	116,4	119,6
1964	121,2	125,1
1965	128,6	132,7
1966	131,7	135,7
1967	144,7	148,6
1968	158,6	153,1
1969	163,4	159,3
1970	166,8	164,0
1971	171,8	169,0
1972	174,6	171,6
1973	150,6	148,0

Πηγή: Στέργιος Μπαμπανιώσης, *Καπιταλισμός και Έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1098-1104.

Από το σύνολο των εργατών και υπαλλήλων της βιομηχανίας το 1968 στο κατώτατο κλιμάκιο άμοιβής βρισκόταν το 12,8%. Η αναλογία αυτή ήταν μεγαλύτερη στους κλάδους καταναλωτικών αγαθών (15,1%) και ενδιάμεσων προϊόντων (18,8%) (βλ. Πίνακα 16). Σε σύγκριση με την ετήσια άμοιβή του συνόλου των μισθωτών (=100), το 1970 ήταν χαμηλότερη ή μέση ετήσια άμοιβή της βιομηχανίας (45,4%), της Έμπορικης Τράπεζας (71,0%), του Όργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδας (72,6%), των Έλληνικών Ταχυδρομείων (79,9%), των Σωμάτων Ασφαλείας (82,7%), των Δημόσιων Υπαλλήλων (92,8%) και της Έθνικης Τράπεζας της Ελλάδας (94,5%).

Από τους βιομηχανικούς κλάδους, οι άμοιβές είναι χαμηλότερες στην ελαφρά βιομηχανία. Το 1979 π.χ. —σε σχέση με τον μέσο όρο του συνόλου της βιομηχανίας (=100)— ήταν χαμηλότερες οι άμοιβές των εργατών στη βιομηχανία ειδών ενδυμασίας και υπόδησης (71,5%), στη βιομηχανία επίπλων (87,1%), στη βιομηχανία ειδών διατροφής (88,4%), στη βιομηχανία έλαστικού και πλαστικής ύλης (92,1%), στη βιομηχανία ποτών (91,9%), στις ύφαντικές βιομηχανίες (92,9%) και στη βιομηχανία ξύλου και φελλού (94,2%).⁷⁷

Σημαντικές διαφορές υπάρχουν στους μισθούς και τις διαστάσεις της φτώχειας ανάμεσα στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας. Σύμφωνα με μία έρευνα που έκανε ο ΣΕΒ το 1968, το ποσοστό των απασχολούμενων στη βιομηχανία με χαμηλούς μισθούς και ημερομίσθια ήταν γενικά μεγαλύτερο στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο και στα περισσότερα νησιά (βλ. Πίνακα 18). Μέ το Ν.Δ. 1078/1971 καθορίστηκαν τρεις γεωγραφικές περιοχές για τη θέσπιση των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης και βιομηχανικής αποκέντρωσης. Η περιοχή Α' περιλαμβάνει την περιφέρεια νομού Άττικής, πλην δήμου Λαυρεωτικής, ή Β' τις περιφέρειες δήμου Λαυρεωτικής, νομών Θεσσαλονίκης, Κορινθίας και επαρχίας Χαλκίδας και ή Γ' τις λοιπές περιοχές της χώρας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιάς ειδικής έρευνας του ΣΕΒ, το 1972 τα ημερομίσθια των εργατοεργαζομένων, σε σύγκριση με την περιφέρεια Α' (=100), έφταναν στην περιφέρεια Β' μόνο 90,3% και στην περιφέρεια Γ' 93,7%, οι μισθοί των υπαλλήλων γραφείου και έμμισθων τεχνικών ανέρχονταν σε 102,6% και 92,1%, αντίστοιχα.⁷⁸

Στην κατηγορία των χαμηλοεισοδηματιών ανήκουν και πολλοί στανταξιοϋχοι. Στο θέμα αυτό θά επανέλθουμε άργότερα.

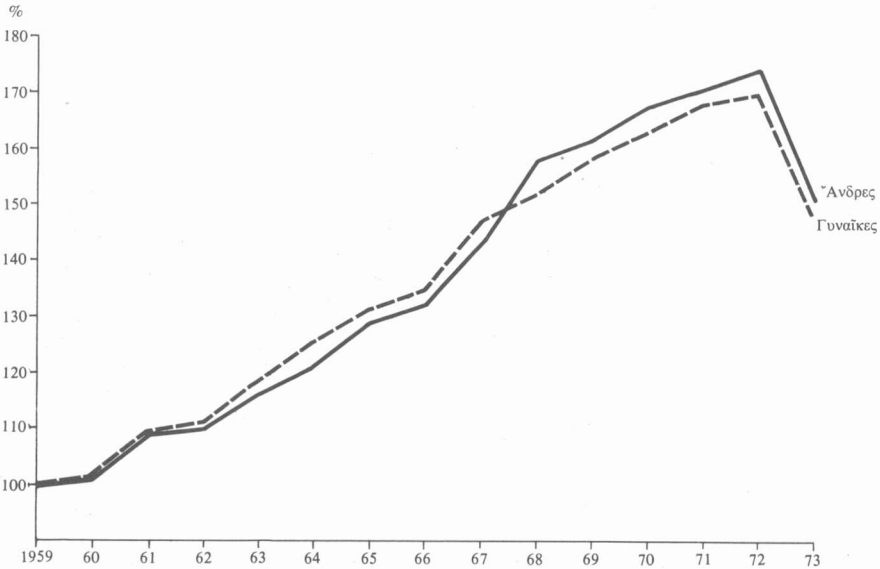
2.4.4. Οί άποροι και οί μετανάστες

Στην Ελλάδα υπήρχε πάντοτε ένα στρώμα άπόρων. Το χρόνιο αυτό πρόβλημα δξύνθηκε κατά καιρούς άπό τούς συχνούς πολέμους και την άθρρα είροή των προσφύγων. Άπ' τά διαθέσιμα στοιχεία βγαίνει το συμπέρασμα ότι στην περίοδο πριν τό 1960

77. Βλ. Δελτία Έτησίων Έρευνών Βιομηχανίας 1958-1969, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, Σεπτέμβριος 1979, Άθήνα, σελ. 14.
78. ΣΕΒ, *Άγορά Έργασίας...*, σελ. 106.

ή διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ V. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού μισθού υπαλλήλων στην Ελλάδα, 1959-1973

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Ποσοστό υπαλληλικού και εργατοτεχνικού προσωπικού της βιομηχανίας που βρίσκεται στο κατώτατο και ανώτατο κλιμάκιο αποδοχών τό 1968, σε ποσοστά (%)

Κλάδος δραστηριότητας και κατηγορία προσωπικού	Σύνολο ανδρών-γυναικών		Ανδρες		Γυναίκες	
	Ανώτατο	Κατώτατο	Ανώτατο	Κατώτατο	Ανώτατο	Κατώτατο
Σύνολο βιομηχανίας	11,6	12,8	16,4	6,9	1,9	24,7
α) Υπαλληλικό ¹	13,6	2,0	16,5	0,6	1,8	8,2
β) Εργατοτεχνικό ²	11,0	16,2	16,4	9,6	2,0	27,4
I. Κλάδοι καταναλωτικών αγαθών	7,6	15,1	12,6	5,9	2,4	24,8
α) Υπαλληλικό	11,4	2,4	14,2	0,8	1,5	8,3
β) Εργατοτεχνικό	6,8	18,0	12,0	8,0	2,5	26,4
II. Κλάδοι ενδιάμεσων προϊόντων	14,3	18,8	18,6	7,5	1,2	27,5
α) Υπαλληλικό	16,6	1,8	19,9	0,5	2,9	7,3
β) Εργατοτεχνικό	13,1	18,0	18,3	11,5	0,7	34,8
III. Κλάδοι κεφαλαιουχικών αγαθών	15,8	7,1	18,4	7,5	0,7	21,6
α) Υπαλληλικό	13,8	1,9	16,3	0,6	1,4	8,9
β) Εργατοτεχνικό	16,5	12,4	19,2	10,0	0,5	26,8

1. Για το υπαλληλικό προσωπικό ως ανώτατο κλιμάκιο νοείται, για άνδρες και γυναίκες, μηνιαίες αποδοχές δρχ. 8.000 και άνω και κατώτατο αποδοχές δρχ. 2.000 μηνιαίες.

2. Για το εργατοτεχνικό προσωπικό: α) Ανώτατο κλιμάκιο: ανδρικό ήμερομισθό άνω των δρχ. 150,10, γυναικείο δρχ. 120,10. β) Κατώτατο: άνδρες δρχ. 96,30 και γυναίκες δρχ. 80,25.

Πηγή: Έρευνα ΣΕΒ, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1968. Βλ. ΣΕΒ, Η διάρθρωσις μισθών και ήμερομισθίων εις την ελληνικήν βιομηχανίαν, Αθήνα, 1970, σελ. 42.

Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών, β' καί γ' τετράμηνο 1981

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Μέση ετήσια άμοιβή στη βιομηχανία καί όρισμένες ύπηρεσίες, 1961 καί 1970

Κλάδοι	1961		1970	
	Σέ χιλιάδες δρχ. τρέχουσας άγοραστικής άξιας	Ποσοστά %	Σέ χιλιάδες δρχ. τρέχουσας άγοραστικής άξιας	Ποσοστά %
Μέση άμοιβή συνόλου μισθωτών	50,9	100,0	100,5	100,0
Σύνολο βιομηχανίας	22,8	44,8	45,6	45,4
Μειζων	—	—	51,0	50,8
Έλάσσων	—	—	31,7	31,5
Δημόσιοι Έπάλληλοι	46,6	91,6	93,3	92,8
Σώματα Ασφαλείας	32,3	63,5	83,1	82,7
ΟΤΕ	57,4	112,8	112,2	111,6
ΔΕΗ	68,7	135,0	120,7	120,1
Έλληνικά Ταχυδρομεία	—	—	80,3	79,9
Όργανισμός Σιδηροδρόμων Έλλάδος	—	—	73,0	72,6
Έθνική Τράπεζα Έλλάδος	57,4	112,8	95,0	94,5
Τράπεζα τής Έλλάδος	76,4	150,1	148,4	147,7
Έμπορική Τράπεζα	38,6	75,8	71,4	71,0
Άγροτική Τράπεζα	60,6	119,1	106,9	106,4

Πηγή: ΣΕΒ. Άγορά εργασίας καί διάρθρωσις άμοιβών εις τήν ελληνικήν βιομηχανία, Άθήνα, 1974, σελ. 87.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Ποσοστιαία κατανομή των άπασχολούμενων στη βιομηχανία κατά κλιμάκια άμοιβών καί γεωγραφικά διαμερίσματα, 1968

Κατηγορία εργαζομένων καί κλιμάκια άμοιβών	Έλλάδα	Άττική, Πειραιάς	Λοιπή Στερεά Έλλάδα, Εύβοια	Πελοπόννησος	Θεσσαλία, Ήπειρος	Μακεδονία, Θράκη	Νησιά, πλ.ήν Εύβοιας
I. Έπάλληλοι							
α) Άνδρες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέχρι 3.000 δρχ.	13,5	14,1	6,6	13,5	15,0	12,5	12,0
3.000-5.000	42,3	41,4	43,3	49,9	47,9	42,5	46,3
5.001-8.000	27,7	28,0	30,9	26,3	25,2	26,3	29,7
8.000 καί άνω	16,5	16,5	19,2	10,3	11,5	18,7	12,0
β) Γυναίκες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέχρι 3.000 δρχ.	55,8	55,8	45,7	70,3	64,6	57,6	34,9
3.000-5.000	35,2	34,9	31,5	28,6	32,9	36,5	51,1
8.000 καί άνω	1,8	2,1	3,1	—	—	0,7	1,2
II. Έργάτες							
α) Άνδρες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Έως 100 δρχ. ήμερησίου	24,3	22,9	17,7	32,8	39,6	24,8	22,4
100-10-130 δρχ.	42,9	42,2	36,3	47,2	48,0	41,8	58,7
130-10-150 δρχ.	16,4	18,3	35,2	15,0	5,8	21,8	18,9
150 καί άνω	16,4	16,6	31,3	5,0	5,6	21,6	6,9
β) Γυναίκες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Έως 80,25 δρχ.	27,4	22,6	33,6	23,3	79,5	45,2	43,6
80,30-100 δρχ.	63,5	66,7	64,6	68,3	19,2	51,8	54,2
100-10-120 δρχ.	7,1	8,0	1,5	8,4	1,3	2,7	1,0
120 καί άνω	2,0	2,7	0,3	—	—	0,3	1,2

Πηγή: Έρευνα ΣΕΒ. Όκτώβριος-Νοέμβριος 1968. Βλ. ΣΕΒ, Η διάρθρωσις μισθών καί ήμερομισθίων εις τήν ελληνικήν βιομηχανία, Άθήνα, 1970, σελ. 71.

τό στρώμα των άπόρων είχε μαζικό χαρακτήρα. Στην περίοδο 1951-1958, π.χ., ό αριθμός των επίσημα καταγεγραμμένων άπόρων κυμαινόταν μεταξύ 2.000.000 καί 3.700.000 άτόμων, δηλαδή 25-40% του πληθυσμού. Τό κατά κεφαλή μηνιαίο εισόδημά τους ήταν γύρω στίς 180-320 δρχ.⁷⁹ Μ' αυτό τό εισόδημα, μιά τετραμελής οικογένεια στην περίοδο 1955-1958 μπορούσε να ίκα-

νοποιήσει μόνο τό 30-50% των αναγκών, πού συμπεριλαμβάνονταν στον εργατικό προϋπολογισμό. Τό στρώμα των άπόρων καί των άνέργων.

79. Βλ. Νέα Οικονομία, 6/1958. Νέος Κόσμος, 5/1952, 9/1954, 4/1956, 8/1956. Η Άσγή, 2-6/4/1958, 2/10/1958. Άγροτική Έπιθεώρηση, 9/1957.

αποτελέσει την κύρια πηγή τροφοδότησης της *μαζικής μετανάστευσης*. Ο αριθμός των Έλλήνων μεταναστών στην περίοδο 1901-1920 ανήλθε στις 370.000 άτομα, στην εικοσαετία 1921-1940 μειώθηκε στις 123.000 γιά νά αδεήσει στην περίοδο 1940-1960 στις 172.000 και στη δεκαετια 1960-1975 στο 1.007.000 άτομα. Στην περίοδο 1900-1980 μετανάστευσαν απ' την Ελλάδα γύρω στο 1.800.000 άτομα, από τά όπια μόνο ένα μικρότερο ποσοστό παλιννόστισε.⁸⁰ Κάτω από τήν επίδραση τής μαζικής μετανάστευσης και τής ταχυρρυθμής οικονομικής ανάπτυξης στη μεταπολεμική περίοδο, *στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 τό πρόβλημα τών άπόρων στην Ελλάδα έχασε τόν μαζικό χαρακτήρα και τήν όξύτητα πού είχε στην προηγούμενη περίοδο.*

2.4.5. Οί άγράμματοι

Ο άναλφαβητισμός άποτελεί βασική εκδήλωση τής πνευματικής, πολιτιστικής φτώχειας. Η συχνότητά του είναι μεγαλύτερη στα φτωχά στρώματα, στις χαμηλόμισθες κατηγορίες του πληθυσμού. Τά παιδιά τών φτωχών φοιτούν στα χειρότερα σχολεία και στην πλειοψηφία τους δέν συνεχίζουν τίς σπουδές τους. Η άγραμματοσύνη άποτελεί απ' τή μιά μεριά συνέπεια τής φτώχειας και απ' τήν άλλη βασική πηγή τής διατήρησης τής. Τίς συνέπειες αυτές μπορούμε νά τίς παρακολουθήσουμε και στην Ελλάδα.

Τό ποσοστό τών άγράμπτων τόν περασμένο αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες τού 20ού αιώνα άποτελούσε τήν πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού: άνερχόταν τό 1879 στο 81%, τό 1907 στο 66,6% και τό 1920 στο 53%.⁸¹ Ο άναλφαβητισμός ήταν πίο πλατιά διαδομένος στα φτωχά στρώματα τών εργατών και άγροτών. Ο έπόπτης τής βιομηχανίας Ν. Μικέλης, μέ βάση μιά έρευνα του 1920, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «ή εκπαιδευτική στάθμη τού Έλληνας, έπομένως και τού Έλληνας εργάτου, δέν είναι ίκανοποιητική. Όσον άφορά τήν ειδικήν τεχνικήν μόρφωση τών εργατών έως τώρα είς τήν Ελλάδα ούδεμία γενικότερα μέριμνα έχει ληφθή...»⁸²

Στή μετέπειτα περίοδο, τό ποσοστό τών άγράμπτων παρουσιάζει μείωση. Τό 1928 έπεσε στο 40,9% και τό 1940 στο 33%. Πρέπει νά σημειωθεί ότι μεγάλο ποσοστό τών παιδιών δέν τέλειωνε και τίς έξι τάξεις του δημοτικού. Στή δεκαετία τού 1930, π.χ., τά μισά παιδιά έγκατέλειψαν τό σχολείο προτού τελειώσουν τήν τέταρτη τάξη και μόνο τό 1/3 τέλειωσε τό έξατάξιο δημοτικό.⁸³ Στο σχολικό έτος 1927-28 από τό σύνολο τών μαθητών γυμνασίου, μόνο τό 7,3% ήταν εργατικής, 16,5% υπαλληλικής και 24,2% άγροτικής προέλευσης, συμπεριλαμβανομένων στην τελευταία

κατηγορία όχι μόνο τών φτωχών και μεσαίων, αλλά και τών πλουσίων άγροτών. Οί παραπάνω τάξεις και στρώματα άποτελούσαν τό 80% του συνόλου τού ελληνικού πληθυσμού. Τό 53% τών μαθητών γυμνασίου είχαν άστική ή άλλη προέλευση.⁸⁴

Ένα από τά βασικά χαρακτηριστικά τής μεταπολεμικής περιόδου είναι ή σημαντική ποσοτική άνοδος του γενικού επιπέδου εκπαίδευσης τών Έλλήνων, πού εκφράζεται μέ τή μείωση του ποσοστού τών άγράμπτων, τήν αδεήση του ποσοστού τών άπόφοιτων δημοτικής, μέσης και άνώτατης εκπαίδευσης. Η ποιοτική ανάπτυξη, ό εκσυγχρονισμός του περιεχομένου τής παιδείας, όμως, δέν ήταν παράλληλα μέ τήν ποσοτική άνοδο.

Τό ποσοστό τών άγράμπτων στο σύνολο του πληθυσμού, ηλικίας 10 έτών και άνω, μειώθηκε από 24% τό 1951 σε 14% τό 1971. Η τάση μείωσης συνεχίστηκε και στη μετέπειτα περίοδο. Βελτίωση παρουσιάζει τό ποσοστό τών άπόφοιτων δημοτικού: σε ύγκριση μέ τό σύνολο του πληθυσμού, ηλικίας 10 έτών και άνω, άνερχόταν σε 43,4% τό 1961 και σε 49,5% τό 1971. Τό άρνητικό είναι ότι τό 46,8% και τό 32,8% αντίστοιχα δέν άποφοίτησε από τό δημοτικό.⁸⁵ Ένα τμήμα αυτών ήταν άγράμματοι. Τό πρόβλημα τής άγραμματοσύνης έπανεμφανίζεται και στη μεταπολεμική περίοδο. Τό *επίπεδο εκπαίδευσης* εξακολουθεί νά είναι χαμηλό. Τό 1961, π.χ., στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού, τό 27,3% είχε κατώτερο βαθμό εκπαίδευσης, τό 9,8% ήταν άνειδίκευτοι, τό 2,5% είχε μέσου βαθμό εκπαίδευσης και τό 2,2% ήταν άνώτερο προσωπικό, τό 58,3% ήταν γεωργοί και εργάτες γής χωρίς ειδίκευση.⁸⁶ Τό *περιεχόμενο τής ελληνικής εκπαίδευσης* ήταν και εξακολουθεί νά είναι σε μεγάλο βαθμό άναχρονιστικό. Σχετικά ό Δ. Κυριαζής στο βιομηχανικό συνέδριο του 1975 διαπίστωσε: «Οί γνώσεις πού απέκτησαν γιά τήν αντίστοιχη ειδικότητα, τόσο από άποψη είδους όσο και από άποψη ποιότητας, δέν ίκανοποιούν...»⁸⁷

Τά παραπάνω ισχύουν περισσότερο γιά τά φτωχότερα στρώματα, γεγονός πού επιβεβαιώνουν διάφορες έρευνες. Τό 1958 – μέ βάση μιά έρευνα πού έγινε σε 103.497 άπασχολούμενους στη βιομηχανία εργάτες (84%) και υπαλλήλους (16%) – άποδείχτηκε ότι τό 33,4% ήταν άνειδίκευτοι εργάτες. Τό 1961 ή άναλογία τών εργατοτεχνιτών και τεχνικών αντιπροσώπευε μόνο τό 1,6% του πληθυσμού.⁸⁸ Στή δεκαετία τού 1970 σημειώνεται μιά επιτάχυνση στην ανάπτυξη τής τεχνικής και επαγγελματικής παιδείας. Παρόλο αυτό και στο τέλος τής δεκαετίας του 1970 «ή τεχνική και έπαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα βρίσκεται

84. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 434-435.

85. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1967, σελ. 87, και 1978, σελ. 132.

86. Άπογραφή πληθυσμού-κατοικιών τής 19ης Μαρτίου 1961. Δευγατολογιστική έπεξεργασία, τεύχος ΙΙΙ, Άπασχόλησης, Άθήνα, 1962.

87. ΣΕΒ. Τό βιομηχανικό συνέδριο 1975, Άθήνα, 1975, σελ. 76.

88. Ταχυδρόμος, 14/1/1961, σελ. 6. Γιώργη Άθανασιάδη, Τεχνική εκπαίδευση και επαγγελματικός προσανατολισμός, Πολιτικές Λογοτεχνικές Έκδόσεις, 1966, σελ. 12-13.

80. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1978, σελ. 51. Υπογραμμίζουμε ότι στην περίοδο 1901-1960 πρόκειται γιά ύπερκοκείνια μετανάστευση, ενώ στη μετέπειτα περίοδο γιά τούς μόνιμους μετανάστες.

81. Γ. Χαριτάκη, *στο ίδιο*, σελ. 99-100.

82. Στο ίδιο, σελ. 101.

83. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 70. Κ. Σωτηρίου, «Ο άναλφαβητισμός στην Ελλάδα», Άνταξ, 31/12/1945, σελ. 300-301.

— όπως διαπιστώνει η Έκθεση Μπλανσάρ — σε καθυστέρηση, συγκριτικά με τις βιομηχανικές χώρες.⁸⁹

3. Η εξέλιξη της σχετικής κοινωνικής φτώχειας

3.1. Το χάσμα ανάμεσα στο ελάχιστο όριο διαβίωσης και το μισθό (εισόδημα)

Στήν πορεία της κοινωνικής εξέλιξης εμφανίζονται δλο και περισσότερες ανάγκες. Ένα μέρος των νέων αναγκών είναι πραγματικές ανάγκες που η Ικανοποίησή τους αποτελεί προϋπόθεση για την κανονική διαβίωση, την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης κτλ. Το άλλο μέρος είναι οι χειραγωγημένες, πλασματικές ανάγκες, οι ανάγκες γοήτρου. Ταυτόχρονα — όπως είδαμε — αδύναται και ο πραγματικός μισθός, που εξασφαλίζει τη δυνατότητα για την Ικανοποίηση ενός μέρους των νέων αναγκών. Στήν Ικανοποίηση των νέων αυξανόμενων οικογενειακών αναγκών συμβάλλει αποφασιστικά η διάδοση της εργασίας της γυναίκας που επιφέρει ένα επιπλέον εισόδημα στην οικογένεια. Οι ανάγκες όμως αυξάνονται συνεχώς με ταχύτερο ρυθμό από την αύξηση του μισθού και του οικογενειακού εισοδήματος. Το χάσμα που δημιουργείται έτσι ανάμεσα στις μεγαλύτερες ανάγκες και τον μικρότερο μισθό (ή εισόδημα) αποτελεί μία από τις βασικότερες εκδηλώσεις της σχετικής, κοινωνικής φτώχειας. Το χάσμα αυτό παρατηρείται και στην Ελλάδα και μπορούμε να το παρακολουθήσουμε με βάση τα στοιχεία που άφορο- τον τού μισθούς, τα εισοδήματα, τις ανάγκες, τον οικογενειακό προϋπολογισμό, το ελάχιστο όριο διαβίωσης και την εξέλιξη της σχέσης τους.

Το παραπάνω πρόβλημα εμφανίστηκε και αποτελεί αντικείμενο έρευνας στην Ελλάδα άκομα απ' το μεταίχμιο του αιώνα. Ο Έργατικός Σύνδεσμος της Πάτρας, π.χ., σε ύπόμνημά του για την περίοδο 1906 γράφει, μεταξύ άλλων, ότι το ημερομίσθιο είναι «τόσο- τον γλιόχρον, ώστε δέν έπαρκει νά ζήση μόνος του ο εργάτης με αυτό...».⁹⁰ Το ύπόμνημα του Έργατικού Κέντρου της Αθήνας τό 1911 αναφέρει ότι οι εργάτες της υφαντουργίας «μόλις ζούν οικτράς από τό ημερομίσθιον».⁹¹ Η πρώτη σοβαρή έρευνα πάνω στό θέμα έγινε από τόν Έπιθεωρητή Έργασίας του Υπουργείου Έργασίας Ι. Αναπλιώτη που προσπάθησε νά καθορίσει πόσο θάπρεπε νά είναι τό ημερομίσθιο τών εργατών τό 1914 «διά νά δύνανται οί εργάτης νά διάγη εϋπρόσποπον σχετικώς και βιαινήνη ζωήν». Τά δεδομένα που παραθέτει είναι τά έξης: Έργατική οικογένεια που αποτελούνταν από 4 άτομα (δύο ένήλικα και δύο άνήλικα) και ζούσε βιο λιτό, χρειαζόταν για τή διατροφή της δρχ. 81.80 τό μήνα (υπολογίζονταν 45 κάδες ψωμί, 4 κάδες κρέας και 3 κάδες ψάρια τό μήνα) και πάνω απ' αυτό 694 δρχ. τό χρόνο δαπάνη για τό ένοικιο, ένδυμασία κτλ., δηλαδή συνολικά (81.80 × 12 =) 981.60 + 694 = 1.675,60 δρχ. Έπομένως, μία εργατική οικογένεια χρειαζόταν 1680 δρχ. περίπου τό χρόνο ή 140 δρχ. τό μήνα, δηλαδή ο έρ-

γάτης που εργαζόταν 288 περίπου ημέρες τό χρόνο έπρεπε νά έχει ημερομίσθιο 5,60 δρχ. για νά ανταποκρίνεται στις ανάγκες τής δικής του και τής οικογένειάς του. «Κατό τό 1914 ημερομίσθιον 6 έως 8 δρχ. είχαν μόνον ώριμοί ειδικοί τεχνίται, οι πλείστοι δέ τών εργατών είχαν ημερομίσθιον 2,75 έως 6 δρχ. Οι Έχοντες ημερομίσθιον κατώτερον τών 5,60 δρχ. ήναγκάζοντο φυσικώς νά περικόπουν ώρισμένας τροφάς και νά στερούνται κατό τό θέρος θερμής τροφής. Έπίσης, έξαιρετικώς λιτή ήτο και είναι ή ένδυμασία του Έλληνα εργατοϋ, φέροντος έσωτερικώς μέν τήν εγγώριον μαλλινήν φανέλλαν, έξωτερικώς δέ ένδυμασίαν εκ βαμβακερού ύφασματος εγγωρίου κατασκευής, σπανίως δέ εκ μαλλίνου».⁹²

Τό χάσμα ανάμεσα στις ανάγκες και τό μισθό μετατράπηκε σε χρόνο φαινόμενο και στην Ελλάδα. Σχετικά ο καθηγητής Ζολώτας γράφει τό 1926: «Καθ' όλην όμως τήν περίοδον εξέλιξομαι τής ελληνικής βιομηχανίας επλθύνοντο μόνον χαμηλά ημερομίσθια. Μολοντί δέ ή Ελλάδα έφημιέτο πρό του πολέμου ως μία τών εϋηνοτέρων χωρών τής Εϋρώπης, έν τούτοις και πάλιν οι εργάται δέν ήδύναντο εϋμή μετρίως νά ανταπεξέλθουσιν εις τά έξοδά των...».⁹³ Σύμφωνα πάλι με μία μελέτη του Αναπλιώτη, μία εργατική οικογένεια αποτελούμενη από 4 άτομα (δύο ένήλικα και δύο άνήλικα) «ζώσα βιον λιτόν... κατό τό έτος 1923 (με τιμή λίρας περί τάς 400 δραχμάς)... εϋχεριάζετο διά μέν τήν διατροφήν της δρχ. 1.079,60 μηνιαίως, επί πλέον δέ δρχ. 3.878 έτησίως διά τάς λοιπάς δαπάνας, ήτοι έν δ- λω (1.079,60 × 12=) 12.955,20 + 3.878=16.833,20. Έπομένως, μία εργατική οικογένεια εϋχεριάζετο κατό τό έτος 1923 16.833 περίπου δραχμάς ή 1.400 δραχμάς μηνιαίως, ήτοι ο εργάτης εργαζόμενος 288 περίπου ημερομίσθια κατ' έτος έπρεπε νά εϋχη ημερομίσθιον 60 περίπου δραχμών διά ν' ανταποκριθί εις τάς ανάγκες του. Τοιοϋτον όμως ημερομίσθιον ελάχιστον εργάται είχαν κατό τό έτος 1923...».⁹⁴ Σύμφωνα με τά στοιχεία του επιθεωρητή Έργασίας Ν. Μικέλη, τά μέσα εργατικά ημερομίσθια κυμαίνονταν τό 1923 μεταξύ 23-56 δραχμών.⁹⁵ Αυτό σημαίνει ότι τό 1923 τά ημερομίσθια κάλυπταν τό 38-93% του ελάχιστου ορίου διαβίωσης.

Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζει δλη σχεδόν τήν περίοδο του μεσοπολέμου. Τό 1938, ο μηνιαίος οικογενειακός προϋπολογισμός μιάς τετραμελούς εργατικής οικογένειας ανερχόταν σε 3.900 δραχμές. Μετάξύ 1938 και 1940 ο μέσος δρος του ημερομίσθιου ήταν 90 δρχ. για τούς ειδικευμένους και 70 δρχ. για τούς άνειδικευτους εργάτες.⁹⁶ Αν τά ημερομίσθια δ υπολογισμοί σε μηνιαίο εισόδημα (μισθό) τότε άνέρχονταν για τούς ειδικευμένους εργάτες σε 2.250 και για τούς άνειδικευτους σε 1.750 δρχ. Έπομένως, τό 1938 σέ σχέση με τόν εργατικό προϋπολογισμό, ο εργατικός μισθός — και κατό συνέπεια και ο βαθμός Ικανο-

92. Βλ. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 115-116.

93. Ε. Ζολώτας, *στό ίδιο*, σελ. 79-80.

94. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 115-116.

95. Ν. Μικέλη, *Η βιομηχανική κίνηση παρ' ήμιν κατό τό 1924*, Αθήναι, 1925, σελ. 57.

96. Τρίμη, *Η κοινωνική πολιτική τής τελευταίας δεκαετίας, 1938-1946*, Αθήναι, 1947, σελ. 11.

89. Βλ. Έλεθεροτυπία, 4/11/1978.

90. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 207-229.

91. Βλ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 207-229.

ποίησης τών αναγκών – ήταν 56,4% για τούς ειδικευμένους και 43,5% για τούς ανειδίκευτους εργάτες και τς οικογένειές τους, αν υποθέσουμε ότι σε κάθε τετραμελή οικογένεια αναλογούσε ένας πλήρως απασχολούμενος και συνεπώς ένα πλήρες εισόδημα, πράγμα που μπορεί να θεωρηθεί τυπική περίπτωση για την προπολεμική περίοδο. Σε περίπτωση δύο απασχολούμενων και εισοδημάτων, φυσικά, ο βαθμός ικανοποίησης τών αναγκών ήταν υψηλότερος.

Γιά την ικανοποίηση τών στοιχειωδών αναγκών σε είδη διατροφής κτλ. μιá οικογένεια χρειαζόταν προπολεμικά 28.000 δραχμές τó χρόνο. Μεγάλο μέρος τών εργατικών και άγροτικών οικογενειών δέν ήταν σε θέση να ικανοποιηθούν αυτές τς ανάγκες, γιατί τó συνολικό έτησιο εισόδημά τους κυμαινόταν ανάμεσα στις 21.000 και 28.000 δραχμές. Τó 1938, τó 38,5% τών ελληνικών οικογενειών διέθετε έτησιο εισόδημα κάτω από 20.000 δρχ., δηλαδή πολύ χαμηλότερο από τó ελάχιστο όριο διαβίωσης.⁹⁷

Στήν πρώτη μεταπολεμική περίοδο δημοσιεύονταν ό μηνιαίος προϋπολογισμός τετραμελούς εργατικής οικογένειας που κατάρτιζε ή ΓΣΕΕ. Σύμφωνα μ' αυτόν, τó Γενάρη-Φλεβάρη 1959 για τή διαβίωση μιás τετραμελούς εργατικής οικογένειας άπαιτούνταν ό έξιξ δαπάνες σε δραχμές:⁹⁸

Λαπάνες για τρόφιμα	1.468
Λαπάνες για φωτισμό, θέρμανση και ένοικιο	837
Λαπάνες για ένδυμασία, υπόδηση	437
Σύνολο	2.742

Οί δαπάνες για τά τρόφιμα (1.468 δρχ.) συμπεριλάμβαναν τά έξιξ τρόφιμα τó μήνα:

Είδος τροφιμόν	Ποσότητα αναγκών (σε χλγρ.)
Ψωμί	57,60
Βοδινό κρέας	7,68
Ψάρια	6,72
Γάλα	19,20
Τυρί	7,68
Αυγά	15 (ζεγάρια)
Μαργαρίνη	0,96
Έλιές	2,56
Μακαρόνια	2,56
Πατάτες	9,00
Αρχανικά	7,50
Ρόζι	1,28
Άπιος και λάδι	4,16
Κρεμμύδια	3,00
Φασόλια (ξηρά)	1,92
Ζάχαρη	3,20
Φακή	1,28
Κρασί	12,80
Λεμόνια	30 κομμάτια

Προκύπτει τó έρώτημα αν ό παραπάνω ανάγκες συμβαδίζουν με τς κανονικές ανάγκες. Σε όρισμένες περιπτώσεις συμβαδίζουν, σε άλλες όχι. Στήν περίπτωση τού κράτος, τών ψαριών και τών αυγών, ό καθορισμένες στόν προϋπολογισμό κατά κεφαλή μη-

νιαίες ανάγκες (3,90 χιλιόγραμμα) είναι γύρω στις κανονικές (3,40 χιλιόγραμμα).⁹⁹

Η διαφορά τών 500 γραμμαρίων άντισταθμίζεται άπ' τó γεγονός ότι ό προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ συμπεριλάμβανε πολύ μικρότερη άπ' τήν κανονική ποσότητα κρέατος και μεγαλύτερη ποσότητα ψαριών. Τό ίδιο άνταποκρίνονται περίπου στις κανονικές ανάγκες ό ποσότητες τού ψωμιού, τής πατάτας, τών όσπρίων και τού γάλατος. Στά άλλα τρόφιμα, όμως, ό ποσότητες τού προϋπολογισμού είναι μικρότερες άπ' τς κανονικές ανάγκες. Και πιό συγκεκριμένα: ό προϋπολογισμός καθορίζει κατά κεφαλή τó μήνα για τó λίπος και τó λάδι 1,04 χιλιόγραμμα, ενώ ή κανονική ανάγκη είναι 1,74 χιλιόγραμμα (τό βούτυρο ούτε καν τó παίρνει ύπόψη), για τή ζάχαρη 0,80 χιλιόγραμμα αντί 1,74 κτλ.. Μιά σειρά άλλων αναγκών δέν έχουν ληφθεί καθόλου ύπόψη, όπως π.χ. τά φρούτα, τά ταγάρια. Συμπερασματικά, μπορούμε νά πούμε ότι ό ποσότητες τροφιμόν που καθορίζει ό προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ δέν είναι σε καμιά περίπτωση μεγάλες και κυμαίνονται μεταξύ στοιχειωδών και κανονικών αναγκών. Η παραπάνω διαπίστωση ίσχυει και για τς δαπάνες φωτισμού, θέρμανσης, ένοικιο και ένδυμασίας-υπόδησης, δηλαδή πρόκειται και έδώ για άπαρτητές και στοιχειώδεις ανάγκες. Άπ' τήν άλλη μεριά, όμως, ό προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ δέν έχει συμπεριλάβει δαπάνες για μιá σειρά αναγκών που μπορούν νά θεωρηθούν άπαραίτητες ή στοιχειώδεις ανάγκες, όπως είναι ή συγκοινωνία, τó σχολείο, ή ιατρική-φαρμακευτική περίθαλψη, τó βιβλίο, τó ράδιο, ό κινηματογράφος, τó θέατρο, ή παραθέριση κτλ. Έπομένως, αν πάρουμε ύπόψη όλους τούς παραπάνω παράγοντες, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι ό οικογενειακός προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ βρίσκεται πιό κοντά στό κατώτατο, φυσιολογικό όριο τής αξίας τής εργατικής δύναμης, παρά στην πλήρη αξία τής.

Η άλλη πλευρά τού προβλήματος είναι ό άποδοχές τών εργαζόμενων που ήδη εξετάσαμε. Μένει τώρα ή σύγκριση τού μηνιαίου προϋπολογισμού τής τετραμελούς εργατικής οικογένειας με τς μηνιαίες άποδοχές τής εργατικής οικογένειας. Κάναμε τούς σχετικούς ύπολογισμούς με δύο παραλλαγές: ή μιá υποθέτει έναν εργαζόμενο, δηλαδή ένα εισόδημα σε κάθε τετραμελή οικογένεια, που είναι αρκετά διαδομένη περίπτωση στην Ελλάδα, και ή άλλη υποθέτει δύο εισοδήματα σε κάθε οικογένεια, περίπτωση που βρίσκεται πιό κοντά στόν μέσο όρο και έτσι μπορεί νά θεωρηθεί ένα τυπική. Τά παραπάνω στοιχεία στηρίζουν τς παραπάνω ύποθεσεις. Η άπογραφή τού 1958 έδειξε ότι τó 55% τών νοικοκυριών τών πόλεων είχε ένα μισθό, τó 30% είχε δύο και τó 14% τρείς μισθούς.¹⁰⁰ Τó 1971, από τόν συνολικό πληθυσμό τής Ελλάδας (7.055.068), τά 3.234.996 άτομα, δηλαδή τó 45,9%, ήταν οικονομικά ένεργός πληθυσμός και 3.820.072 άτομα, δηλαδή τó 54,1%, ήταν οικονομικά μη ένεργός πληθυσμός. Πρέπει νά ληφθεί άκόμα ύπόψη ότι στόν μη ένεργό πλη-

97. Βλ. Χρ. Εδελπίδη, *Οικονομική και κοινωνική Ιστορία τής Ελλάδος*, Αθήνα, 1950, σελ. 112.

98. Βλ. Η Αόγη, 22/3/1959.

99. Σχετικά με τς κανονικές ανάγκες, βλ. τó άρθρο Κ. Μπανταλόουκ στη *Νέα Οικονομία*, τεύχος 9/1958, σελ. 481-485.

100. Βλ. Η Αόγη, 22/3/1959.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Σύγκριση εργατικού οικογενειακού προϋπολογισμού καί αποδοχών εργατών: 1938, 1955-1961 καί 1978

Έτος	Μηνιαίος προϋπολογισμός εργατικής οικογένειας σε δρχ.	Μηνιαίες αποδοχές ενός άπασχολούμενου (γ)	Μηνιαίες αποδοχές σε % του οικογενειακού προϋπολογισμού	Μηνιαίες αποδοχές περίπρωτου δύο άπασχολούμενων (δ)	Μηνιαίες αποδοχές σε % του οικογενειακού προϋπολογισμού (δ)
1938	3.990 ^(α)	1.950	48,9	2.100-3.900	52,6-97,7
1955	2.457	1.205	49,0	1.650-2.410	67,2-98,1
1956	2.929	1.273	50,3	1.850-2.546	63,2-100,6
1957	2.640	1.345	51,0	1.850-2.680	70,1-101,5
1958	2.733	1.413	51,7	1.956-2.826	71,6-103,4
1959	2.841	1.678	59,1	2.736	96,3
1960	3.033	1.763	58,2	2.861	94,3
1961	3.253	1.875	57,6	3.037	93,4
1978	22.650 ^(β)	13.443	59,4	22.156	97,8

Παρατηρήσεις: α) Ο οικογενειακός προϋπολογισμός του 1938 είναι ίδιος με αυτόν του 1956-1958, δηλαδή αντιπροσωπεύει την ίδια άγοραστική δύναμη σε δρχ. του 1938. Ο τρόπος υπολογισμού αναλύεται στη διατριβή μου, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα 1860-1960*, σελ. 255-256 (χειρόγραφο).

β) Ο προϋπολογισμός του 1978 προέρχεται από άποφαση που υπέγραψε ή θρυποφυρσών Κοινωνικών Υπηρεσιών κ. Α. Συνοδινού, γιά τόν καθορισμό τού άνωτάτου όριου δαπανών συντήρησης, προκειμένου νά παίρνετα υπόψη από τίς άρμόδιες έπιτροπές κρίσης τών δικαιούχων στέγης από τó πρόγραμμα Λαϊκής Κατοικίας. Άφορά τά έξοδα στοιχειώδους συντήρησης μιας τετραμελούς οικογένειας στην Άθήνα και σε πόλεις μέ πάνω από 80.0000 κατοίκους.

γ) Γιά τήν περίοδο 1938-1958 μέσα ήμερομίσθια, γιά τήν περίοδο 1959-1978 μέσα ήμερομίσθια άνδρών.

δ) Γιά τήν περίοδο 1938-1958, ó πρώτος αριθμός δείχνα τó σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου κατώτατου ήμερομίσθιου πολλαπλασιασμένου μέ τó 25 καί ó δεύτερος τó μέσο ήμερομίσθιο. Γιά τήν περίοδο 1959-78, ó αριθμός δείχνα τó σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου μέσου ήμερομίσθιου πολλαπλασιασμένου μέ τó 25 (εργάσιμες μέρες τó μήνα).

Πηγές: Τά στοιχεία γιά τόν μηνιαίο προϋπολογισμό εργατικής οικογένειας 1955-1961 προέρχονται από τήν ΓΣΕΕ. Βλ. *Νέο Κόσμο*, τεύχος 7/1962, σελ. 26. Γιά τó 1938 είναι δικός μας υπολογισμός. Γιά τó 1978 είναι έπίσημος προϋπολογισμός τού Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών. Βλ. *Η Αύγή*, 24 Μαρτίου 1979. Γιά τίς αποδοχές, βλ. Πίνακες 176, 177, 178, 179 καί 180.

θυσμό άνηκαν 608.316 συνταξιούχοι (8,6%) καί 3.027.108 άτομα (42,9%), που έχλαν σάν κύρια πηγή συτήρησης τó νοικοκυριο ή άλλα άτομα.¹⁰¹ Τό αποτέλεσμα τών υπολογισμών συνοψίζεται στόν Πίνακα 19.

Σέ περίπτωση ενός άπασχολούμενου, όι μηνιαίες άποδοχές τών εργατών κάλυπταν, τó 1938, τó 49%, στην περίοδο 1955-1961 τó 49-59% καί τó 1978 τó 59% τών αναγκαίων δαπανών τού προϋπολογισμού τής τετραμελούς εργατικής οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι στη μεταπολεμική περίοδο όι εργατικές οικογένειες που έχουν ένα μισθό ίκανοποιούν τó 50-60% τών αναγκών τους. Είναι όπωσδήποτε καλύτερη ή κατάσταση τών οικογενειών που έχουν δύο μισθούς. Στην περίπτωση δύο άπασχολούμενων, όι μηνιαίες άποδοχές μιάς εργατικής οικογένειας κάλυπταν, τó 1938, τó 53-98%, τó 1955-1961 τó 63-103%¹⁰² καί τó 1978 τó 98% τών αναγκαίων δαπανών τού εργατικού προϋπολογισμού. Συνεπώς, όι εργατικές οικογένειες που έχουν δύο μισθούς ίκανοποιούν τó 70-100% τών αναγκών που συμπεριλαμβάνονται στόν εργατικό οικογενειακό προϋπολογισμό. Στην πραγματικότητα, τó ποσοστό είναι μικρότερο άν ληφθούν υπόψη όλες όι κανονικές ανάγκες, συμπεριλαμβανομένων καί τών νεώτερον αναγκών που έχουν εμφανιστεί στις τελευταίες δύο δεκαετίες.

101. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1977, σελ. 96, καί 1978, σελ. 83.

102. Ο πρώτος αριθμός αποτελεί τó σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου κατώτατου εργατικού μισθού καί ó δεύτερος τó σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου μέσου εργατικού μισθού.

Τό τελικό συμπέρασμα είναι ότι στην Ελλάδα ή εργατική δύναμη πληρώνεται κάτω άπ' τήν αξία τής, ότι δηλαδή υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στις μεγαλύτερες ανάγκες, δηλαδή στην υψηλότερη αξία τής εργατικής δύναμης, καί τó χαμηλότερο μισθό. Αυτό σημαίνει ότι όι εργαζόμενοι ίκανοποιούν λιγότερες άπ' τίς κανονικές ανάγκες διατροφής, κατοικίας, μόρφωσης.

Υπάρχουν όρισμένες κατηγορίες εργαζόμενων στις όποιες τó παραπάνω πρόβλημα εμφανίζεται μέ ιδιαίτερη όξύτητα. Τέτοια κατηγορία ήταν στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο όι άποροι που μέ τó εισόδημά τους¹⁰³ στην περίοδο 1955-1958 μπορούσαν νά ίκανοποιήσουν μόνο τó 30-50% τών αναγκών που συμπεριλαμβάνουν στόν εργατικό προϋπολογισμό τού αναφέραμα.

Άλλά υπάρχουν καί σήμερα όρισμένες κατηγορίες που ίκανοποιούν τίς ανάγκες τους σε πολύ χαμηλό βαθμό. Σ' αυτές ανήκει ένα μεγάλο μέρος τών συνταξιούχων. Τó 1976, π.χ., ó μέσος δρος βασικής συντάξης καί επιδόματος συζύγου τού ΙΚΑ έφτανε γιά τήν ίκανοποίηση τού 38% τών απαιτούμενων αναγκών στοιχειώδους διαβίωσης μιάς συνταξιοχικής οικογένειας μέ δύο μέλη (βλ. Πίνακα 20).

3.2. Η άνισότητα στην κατανομή καί άνακατανομή τού εθνικού εισοδήματος

Βασική εκδήλωση τής σχετικής φτώχειας αποτελεί ή άνισοκατανομή τού εθνικού εισοδήματος ανάμεσα

103. Βλ. *Νέα Οικονομία*, τεύχος 6/1958, *Νέο Κόσμο*, τεύχη 5/1952, 9/1954, 4/1956, 8/1956, 8/1956. *Η Αύγή*, 2-6/4/1958, 2/10/1958 καί *Άγροτική Έπιθεώρηση*, τεύχος 9/1957.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Απαιτούμενα έξοδα για μία υποτυπώδη διαβίωση διμελούς οικογένειας συνταξιούχου του ΙΚΑ και έξοδα της τόν Οκτώβρη 1976

	Απαιτούμενα μηνιαία έξοδα σε δρχ.
1. Στέγαση	
Ένοικιο δύο δωματίων	1.500
Φως, ηλεκτρικό, δημοτικά τέλη	200
Θέρμανση, πετρέλαιο	1.200
Νερό, ΟΑΠ, Νέα Έργα Κοινόχρηστα	200
100	
2. Τροφή 4 πιάτα φαγητό, 2 ροφήματα (120 και 30 τήν ημέρα x 30 μέρες)	4.500
3. Ένδυση, Υπόδηση (τό χρόνο δρχ. 4.500 διά 12)	370
4. Συμμετοχή σε φάρμακα	100
5. Ευκοινωνία, μία μετακίνηση	330
6. Μικροέξοδα, τσιγάρα, καφές (20x30)	600
Σύνολο εξόδων (κατώτερο όριο διαβίωσης)	9.100
Έσοδα	
1. Μέσος όρος βασικής σύνταξης	3.000
2. Επίδομα συζύγου	450
Σύνολο εσόδων	3.450
Έλλειμμα τό μήνα	5.650

Πηγή: «Συνταξιοδοτικά Νέα», βλ. *Η Αύγή*, 5/11/1976.

στις διάφορες τάξεις και στρώματα, τό γεγονός δηλαδή ότι τό μερίδιο της εργατικής τάξης και της αγροτιάς στό έθνικό εισόδημα είναι μικρότερο από τήν αναλογία αυτών των τάξεων στόν πληθυσμό, ενώ στην περίπτωση της αστικής τάξης συμβαίνει τό αντίθετο. Άλλά μέ τό θέμα αυτό δεν θα άσχοληθούμε έδώ εκτενώς. Θά εξετάσουμε, όμως, μερικές άλλες πλευρές της σχετικής κοινωνικής φτώχειας, όπως είναι ή αντίσθητα στις συνθήκες κατοικίας και στην παιδεία.

3.3. Η άνισότητα στις συνθήκες κατοικίας

Τά στοιχεία της άπογραφής του 1951 έδειξαν άνάγλυρα τήν άνισότητα στην κατανομή των κατοικιών. Στο 29,9% των κατοικιών ενός δωματίου, πού κατοικούνταν σχεδόν άποκλειστικά και μόνο από φτωχές εργατικές και αγροτικές οικογένειες, αναλογούσε μόνο τό 12,9% του συνόλου των δωματίων, ενώ στό 6,4% των κατοικιών μέ 5, 6, 7 και πάνω δωμάτια, πού κατοικούνταν στην πλειοψηφία τους από οικογένειες της αστικής τάξης, αναλογούσε τό 15,5% του συνόλου των δωματίων. Μ' άλλα λόγια, ή αστική τάξη (δηλαδή λιγότερες από 100.000 οικογένειες) διέθετε πολύ περισσότερα δωμάτια άπ' ό,τι ή πλειοψηφία της εργατικής τάξης και της φτωχής αγροτιάς (δηλαδή πάνω από 500.000 οικογένειες).¹⁰⁴ Τά παραπάνω σημαίνουν

σε τελευταία άνάλυση ότι, προκειμένου για τήν πλειοψηφία της εργατικής τάξης και της φτωχής αγροτιάς, σε κάθε 4 άτομα αναλογούσε κατά μέσον όρο ένα δωμάτιο, ενώ, προκειμένου για τήν αστική τάξη, σε κάθε 4 άτομα αναλογούσαν 6 δωμάτια, δηλαδή 1,5 δωμάτιο σε κάθε άτομο. Τεράστιος συνωστισμός από τη μία μεριά και τεράστια έδρυχωρία και πολυτέλεια από τήν άλλη. Άκόμα μεγαλύτερη ήταν ή διαφορά από άποψη άνέσεων κατοικίας.

Η ποσοτική και ποιοτική άνισότητα στις συνθήκες κατοικίας χαρακτηρίζει όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό φαίνεται και από τά στοιχεία της άπογραφής του 1971. Όσον άφορά τήν ποσοτική άνισότητα: ύπήρχαν 174.288 νοικοκυριά, δηλαδή τό 7,0% του συνόλου, πού είχαν στη διάθεσή τους μόνο 1 δωμάτιο, ενώ 191.732 νοικοκυριά, δηλαδή τό 7,7%, είχαν στη διάθεσή τους 6 δωμάτια και πάνω. Τόν ίδιο χρόνο ύπήρχαν 50.940 νοικοκυριά, δηλαδή τό 2,1% του συνόλου, πού είχαν 3 μέλη και πάνω, αλλά διέθεταν μόνο 1 δωμάτιο, ενώ 9.008 νοικοκυριά, δηλαδή τό 0,4%, είχαν ένα μέλος, αλλά διέθεταν 6 δωμάτια και πάνω.¹⁰⁵ Τήν ποιοτική (και ποσοτική) άνισότητα καταδεικνύουν τά παρακάτω στοιχεία: 13.424 νοικοκυριά μέ 42.204 μέλη, δηλαδή τό 0,5% του συνόλου των νοικοκυριών και κατοίκων, κατοικούσαν σε μη κανονικές κατοικίες. Στην πραγματικότητα, τό ποσοστό αυτό είναι πολύ μεγαλύτερο, γιατί τά κριτήρια πού έφάρμοσε ή ΓΣΕΕ δεν άναποκρίνονταν στα διεθνώς άποδεκτά κριτήρια της κανονικής κατοικίας. Έτσι συνυπολογίζονται στις κανονικές κατοικίες χιλιάδες νοικοκυριά πού συγκρατούν ή μένουν σε σπίτια χωρίς βρύση, άποχέτευση, χώρους ύγιεινής κτλ...¹⁰⁶ Πραγματικά, τό 1971 ύπήρχαν 118.320 νοικοκυριά μέ 298.880 μέλη, δηλαδή τό 4,8% του συνόλου των νοικοκυριών και τό 3,5% των κατοίκων, πού μοιράζονταν τήν κατοικία.¹⁰⁷ Τό 1971 ύπήρχαν 32.564 νοικοκυριά, δηλαδή 1,3% του συνόλου, μέ 4 και πάνω άτομα κατά δωμάτιο και 47.052 νοικοκυριά, τό 1,9% του συνόλου, μέ 3-4 άτομα κατά δωμάτιο, ενώ από τήν άλλη μεριά ύπήρχαν 1.030.052 νοικοκυριά, δηλαδή τό 41,6%, μέ άριθμό ατόμων κάτω του ενός κατά δωμάτιο. Άνιση είναι και ή κατανομή των άνέσεων. Τό 1971, π.χ., από τά νοικοκυριά μέ 4 άτομα και πάνω άνά δωμάτιο μόνο 8,3% είχαν λουτρό ή ντους και 61,7% είχαν ηλεκτρικό φως, ενώ ό ίδιος δείκτης ήταν αντίστοιχα 45,1% και 91,2% στα νοικοκυριά μέ άριθμό ατόμων κατά δωμάτιο κάτω του ενός.¹⁰⁸

Σχετικά μέ τήν κοινωνική, ταξική άνισότητα των συνθηκών κατοικίας, πολύτιμες πληροφορίες παρέχει ή μελέτη του Ξ. Βλάχου.¹⁰⁹ Ό συγγραφέας διακρίνει τρεις κοινωνικές κατηγορίες: τήν κατώτερη τάξη, τά

105. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 34.

106. Νίκος Καλογόρου, Τό πρόβλημα της κατοικίας για τους μετανάστες της πόλης, στό βιβλίο *Μελέτες για τήν κατοικία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 47.

107. Στο ίδιο, σελ. 35.

108. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 36.

109. Ξενοφών Βλάχος, Κατοικία και κοινωνικές τάξεις στην Έλληνικό άστικό χώρο, στό βιβλίο *Μελέτες για τήν κατοικία στην Ελλάδα*, έπιμέλεια Δ.Α. Φατούρου, Α. Παπαδόπουλος, Β. Τεντοκάλη, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 73-129.

104. Οί ύπολογισμοί έγιναν μέ βάση τήν άπογραφή του 1951 και άφορούν τό σύνολο των μόνιμων κατοίκων (1.707.000) της χώρας. Δεν πάρθηκαν όπόψη οί 156.000 κατοικίες πού είναι μόνο για όρισμένες έποχές. Βλ. *Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1958*, σελ. 127.

κατώτερα μεσαία στρώματα, τὰ ἀνώτερα μεσαία στρώματα καί τὴν ἀνώτερη τάξη. Σὲ συνέχεια θὰ ἀντιπαραθέσουμε τὶς πληροφορίες πού ἀφοροῦν τῇ λεγόμενῃ *κατώτερῃ τάξῃ*, στὴν ὁποία κατατάσσεται καὶ τῆς ἐργάτες, καί τῇ λεγόμενῃ *ἀνώτερῃ τάξῃ*, στὴν ὁποία ἀνήκει ἕνα μέρος τῆς ἀστικής τάξης.

Οἱ δεικτές πυκνοκατοίκησης (ΔΠ) στὴν κατώτερη τάξη εἶναι ὑψηλότεροι ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο, πού τὸ 1971 ἦταν 0,98. «Ἐδῶ βρισκόμαστε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ΔΠ ἀπὸ 1,6 μέχρι 2,0 καὶ τὸ σύνολο σχεδόν τῶν ΔΠ ἀπὸ 2,0 καὶ πάνω». Στὴν ἀνώτερη τάξη οἱ ΔΠ εἶναι πολὺ πῶ χαμηλοὶ ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο. «Ἐλάχιστες φορές ξεπερνοῦν τὸ 1,0, ἐνῶ τεράστιο ποσοστὸ τῶν νοικοκυριῶν παρουσιάζουν ΔΠ μικρότερο καὶ ἀπὸ 0,5».¹¹⁰

Τεράστια εἶναι ἡ ἀνισότητα στὸν τομέα τῶν *στοιχειωδῶν ἀνέσεων τῆς κατοικίας* (ἠλεκτρικὸ ρεύμα, τρεχούμενο νερὸ, χώροι ὑγιεινῆς, θέρμανση κτλ.).¹¹¹ Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού δίνουν ἡ ΕΣΥΕ καὶ τὸ ΚΕΠΕ παρατηροῦμε ὅτι τὰ στελέχη πού ἀνήκουν στὰ ἀνώτερα μεσαία στρώματα παρουσιάζουν ἄριστες συνθήκες τῶν βασικῶν ἀνέσεων τῆς κατοικίας. Οἱ ὑπάλληλοι (κυρίως κατώτερα μεσαία στρώματα) τοὺς ἀκολουθοῦν. Φυσικά, ἡ ἀνώτερη τάξη παρουσιάζει ἀκόμα καλύτερες συνθήκες καὶ ἀπὸ τὰ στελέχη. Ἡ κατώτερη τάξη (ἐργάτες εἰδικευμένοι καὶ ἀνεπίδητοι) παρουσιάζει χαμηλότερα ποσοστὰ ἱκανοποιητικῶν συνθηκῶν. Πολὺ πῶ εὐγλωττα μιλῶν οἱ χάρτες τῶν λεκανοπεδίων τῆς Ἀττικής ἔδου διακρίνεται ἡ κατὰ τόπους κατανομὴ τῶν στοιχειωδῶν ἀνέσεων. Ὁ γενικός δεικτὴς μὴ ἀνέσεων εἶναι ἐντυπωσιακὰ χαμηλότερος σ' ὁλόκληρο τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ συγκροτήματος ὅπου κατοικοῦν ἡ κατώτερη τάξη καὶ τὰ κατώτερα μεσαία στρώματα. Τὴν πρώτη θέση τὴν κατέχει βέβαια τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα, ὅπου ὑπάρχουν πολλὲς αἰθαίρετες κατοικίες, Παρόμοια εἶναι καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὸ χάρτη ὅπου σημειώνεται ἡ ὕδρευση καὶ θέρμανση. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὕδρευση, καθοριστικὴ εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ ἔλλειψη ἔργων ὑποδομῆς στοὺς «φτωχοὺς» δήμους καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ τοπογραφία. Ἡ κατανομὴ τῆς ἐσωτερικῆς θέρμανσης δείχνει συγχρόνως καὶ τὴν οἰκιστικὴ ἀνανέωση· οἱ νέες πολυκατοικίες ἔχουν πάντα καλύτερη. Ἐτσι, σ' ὄλο τὸ δυτικὸ μέρος τῆς Ἀθήνας, ἡ θέρμανση γίνεται με πετρέλαιο καὶ ἀρκετὲς φορές δὲν ὑπάρχει καθόλου.

Ὁδισιακτικὲς κοινωνικὲς διαφορὲς ὑπάρχουν καὶ στοὺς *τύπους τῶν κατοικιῶν*. *Βασικοὶ τύποι τῆς κατοικίας τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι ἡ λαϊκὴ μονοκατοικία καὶ—σὲ μικρότερο βαθμῶ—ἡ ἐργατικὴ μονοκατοικία καὶ ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία*. Βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς *λαϊκῆς μονοκατοικίας* εἶναι οἱ σοβαρότερες ἐλλείψεις στοιχειωδῶν ἀνέσεων καὶ ἡ μὴ ἱκανοποιητικὴ συντήρηση. «*Ἡ λαϊκὴ μονοκατοικία τῆ συναντᾶμε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιφέρειας τῆς Ἀθήνας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν μεγάλων ἐλληνικῶν πόλεων*. Μὲ μὴ κλιμάκωση γοήτρου, ἀποτελεῖ σήμερα τὴν κυριότερη μορφή κατοικίας τῶν κατώτερων μεσαιῶν στρωμάτων καὶ τῆς κατώτερης τάξης (ἡ τελευταία σὲ

περιοχὲς πού πρόσφατα ἐντάχθηκαν στὸ σχέδιο πόλης). Ἐργάτες εἰδικευμένοι καὶ ἀνεπίδητοι, μικροῦ-πλάττων, μικρομαγαζήτορες, βιοτέχνες καὶ τεχνίτες, στεγάζονται σὲ μονοκατοικίες καὶ μὲ διαφορετικὰ ποσοστὰ ἀνάμειξη ἀπὸ συνοικία σὲ συνοικία. Ἐδῶ δὲν θὰ συναντήσουμε πού ἀνώτερα στρώματα».¹¹² Ὅσον ἀφορᾷ τὶς *ἐργατικὲς πολυκατοικίες*, ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση—ὅπως γενικότερα σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο—δὲν εἶναι πάντα καλὴ». Ἡ συντήρηση, σχεδόν πάντα ὑποτυπώδης, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ γρήγορη ἐξαθλίωση τῶν κατασκευῶν. Ἐτσι, σὲ μερικὲς περιοχὲς (οἱ παλιεὲς ἐργατικὲς συνοικίες τῆς Καισαριανῆς, γιὰ παράδειγμα) ἔχουν μεταβληθεῖ σὲ slums.¹¹³ Ὁ τύπος τῆς *ἐργατικῆς μονοκατοικίας* «δὲν εἶναι πολὺ συνθησιμῆνος. Θὰ τὸν συναντήσουμε μόνο στα ὄρια μερικῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων ὅπου ἡ γῆ εἶναι φθιρὴ (Γιάννινα, Τρίκαλα, Μεσολόγγι). Τὶς περισσότερες φορές πρόκειται γιὰ προκατασκευασμένα πού κτίζονται γρήγορα γιὰ νὰ καλύψουν ἄμεσες ἀνάγκες γιὰ κατοικία. Τὸ σχέδιό τους εἶναι ἄπλο: κύβου κολλημένοι οἱ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλο σχηματίζουν σειρὲς μὲ ἀσφαλτοστρωμένους ἢ ὄχι δρόμο ἀνάμεσα σὲ σειρὲς καὶ κήπους 10-20 τετραγωνικῶν μέτρων...».¹¹⁴

Μικρὸ σχετικά ποσοστὸ ἐργατῶν στεγάζεται σὲ *λαϊκὲς πολυκατοικίες*, πού εἶναι κατὰ κύριο λόγο κατοικίες τῶν μικροπαλλήλων καὶ μικροεπαγγελματιῶν. «Ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία συναντιεῖται σ' ὅλες σχεδόν τὶς λιγότερο προνομιούχες περιοχὲς τῶν μεγάλων πόλεων, ἀπὸ τὶς σχετικὰ κεντρικὲς μέχρι καὶ τὶς περιφερειακές... *Στὸ μέτρο πού ἀδᾶνεται ὁ πληθυσμὸς τοῦ συγκροτήματος καὶ τὰ ἐπιτρεπόμενα ὕψη στὸ σχέδιο πόλης, ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία δείχνει ὅτι ἔχει τὴν τάση νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀντιστοιχίῃ τῆς μονοκατοικίας σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη κλίμακα...* Ἀκόμα καὶ σὲ μερικὲς νέες οὐσιαστικὰ ἐργατικὲς συνοικίες κοντὰ στῆ βιομηχανικὴ ζώνη (π.χ. Εἰσοσμός) εἶναι κυριαρχος τύπος κατοικίας».¹¹⁵ Βασικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ φτηνὰ ὑλικά πού χρησιμοποιοῦνται καὶ ἡ μὴ καλὴ κατασκευὴ, ὁ κακὸς ἐξοπλισμὸς καὶ ἡ συνήθως κακὴ συντήρηση.

«Ἀντίθετα, *μεγάλο μέρος τῆς ἀστικής τάξης στεγάζεται σὲ ἰδιόκτητες μονοκατοικίες ἢ βίλλες ἐκλεκτῶν προαστίων*. Ἡ παραδοσιακὴ ἀλλά καὶ νέα μεγαλοαστικὴ τάξη, ἂν ἐξαίρεσει κανεὶς ὀρισμένα παλιὰ καὶ νέα κτίσματα τῶ Κολωνακίου (ρετιρέ κυρίες) ἔχει μεταφερθεῖ στὰ ὑγιεινὰ προνομιούχα προάστια τῆς Ἀθήνας καὶ στεγάζεται προπῶντα σὲ ἰδιόκτητες μονοκατοικίες... Ἐτσι, ἡ πῶ συνθιμισμένη σήμερα *μεγαλοαστικὴ μονοκατοικία εἶναι ἡ «βίλλα» τῶν ἐκλεκτῶν προαστίων...*»¹¹⁶ Τὰ βασικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ μεγάλο μέγεθος, ὁ πολὺ καλὸς ἐξοπλισμὸς, τὰ ἀκριβὰ ὑλικά, ἡ τεράστια ποικιλία τῶν ρυθμῶν, τῶν μορφῶν, τῶν χρωμάτων καὶ τῶν ζῴλων, ἡ ἄριστη συντήρηση, τὸ ἄφθονο πράσινο, ἡ ἐφαρμογὴ σύγχρο-

112. Στὸ ἴδιο, σελ. 106-107.

113. Στὸ ἴδιο, σελ. 99.

114. Στὸ ἴδιο, σελ. 94.

115. Στὸ ἴδιο, σελ. 113-115.

116. Στὸ ἴδιο, σελ. 109.

110. Στὸ ἴδιο, σελ. 89-90.

111. Στὸ ἴδιο, σελ. 91.

νης αρχιτεκτονικής και ή χρησιμοποίηση έργων τέχνης, γενικά ή πολυτέλεια.¹¹⁷

3.4. Η ανισότητα στην εκπαίδευση

Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση. Η κοινωνική προέλευση, ή οικονομική κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη σύνθεση των φοιτητών. Στην ανώτατη εκπαίδευση υπεραντιπροσωπεύεται ή αστική τάξη και υποαντιπροσωπεύεται ή εργατική τάξη και ή άγροτιά. Οι εργάτες, π.χ., αντιπροσώπευαν τό 1971 τό 30,7% του ένεργου άνδρικού πληθυσμού 45-54 ετών, ενώ έδιναν τό 1974 μόνο τό 20,6% του συνόλου των φοιτητών. Η σχέση ισότητας ήταν επομένως 0,67, δηλαδή πολύ μικρότερη από τό 1 (πού δείχνει ότι δέν υπάρχει καμιά ανισότητα). Στους άγρότες, ή σχέση ισότητας ήταν 0,69. Αντίθετα, τά έλεύθερα επαγγέλματα αντιπροσώπευαν τον ίδιο χρόνο τό 5,1% του ένεργου άνδρικού πληθυσμού και τό 10,3% του συνόλου των φοιτητών. Η σχέση ανισότητας ήταν συνεπώς 1,98. Στους έμπόρους, ή σχέση ανισότητας ήταν 1,32.¹¹⁸ Από τά στοιχεία βγαίνει τό συμπέρασμα ότι «ή ανώτερη κοινωνική τάξη έχει 2,5 φορές περισσότερες πιθανότητες νά δει τά παιδιά της στό πανεπιστήμιο άπ' ό,τι ό εργατικές και άγροτικές οικογένειες... ή οικονομική δυσπραγία μιάς οικογένειας, τό μορφωτικό ή επίπεδο, ό κοινωνικά καθορισμένες φιλοδοξίες της επηρεάζουν στό μεγάλο βαθμό τη σχολική επιτυχία των παιδιών της». Μέ άλλα λόγια, «ή ισότητα ευκαιριών δέν σημαίνει ταυτότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση».¹¹⁹

«Οι ανισότητες πού προέρχονται από τήν κοινωνική προέλευση επιτείνονται από τίς διαφορές πού υπάρχουν στό μορφωτικό επίπεδο. Τά παιδιά των οποίων ό πατέρας έχει πανεπιστημιακή μόρφωση υπεραντιπροσωπεύονται στην ανώτατη εκπαίδευση (σχέση ισότητας 2,38 κατά τό 1973-74). Τό ίδιο συμβαίνει και για τά παιδιά μέ πατέρα πού έχει γυμνασιακή μόρφωση (σχέση ισότητας 2,33). Αντίθετα, οι νέοι μέ πατέρα πού έχει τελειώσει τό Δημοτικό ή έχει ακόμα υποδεέστερη εκπαίδευση, υποαντιπροσωπεύονται και έχουν αντίστοιχη σχέση ισότητας 0,85 και 0,54».¹²⁰

3.5. Μερικές συγκρίσεις μέ τίς άλλες χώρες-μέλη της ΕΟΚ

Η φτώχεια είναι παγκόσμιο φαινόμενο, αλλά έχει διαφορετικές διαστάσεις και μορφές στις διάφορες χώρες και περιοχές. Η απόλυτη φυσική φτώχεια παρουσιάζει μαζικές διαστάσεις στις χώρες του τρίτου κό-

σμου, αλλά μικρότερες διαστάσεις στις άναπτυγμένες χώρες. Η σχετική κοινωνική φτώχεια εξακολουθεί νά αποτελεί μεγάλο πρόβλημα και στις άναπτυγμένες χώρες. Η Ελλάδα, σάν χώρα μέ μεσαίο επίπεδο ανάπτυξης, κατέχει και στόν τομέα της φτώχειας μιά ενδιάμεση θέση. Οι διαστάσεις της φτώχειας του πληθυσμού της είναι μικρότερες άπ' αυτές των χωρών του τρίτου κόσμου, αλλά μεγαλύτερες άπ' αυτές των προηγμένων χωρών. Αυτό φαίνεται και από τίς παρακάτω διεθνείς συγκρίσεις μέ τίς άλλες χώρες της ΕΟΚ. Λόγω έλλειψης κατάλληλων στοιχείων, ό συγκρίσεις δέν είναι συστηματικές για όλόκληρη τήν υπό εξέταση περιοδο-περιορίζονται σε όρισμένους βασικούς δείκτες.

Η εξέλιξη των πραγματικών μισθών παρουσιάζει παρόμοιες τάσεις σ' όλες τίς χώρες της ΕΟΚ. Υπάρχουν όμως διαφορές στους ρυθμούς. Στην περίοδο του μεσοπολέμου, π.χ., ή πτώση της άγοραστικής δύναμης των ήμερομισθίων στην Ελλάδα ήταν μεγαλύτερη άπ' ό,τι στην Ίταλία στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Αντίθετα, ή άύηση στην Ελλάδα ήταν γρηγορότερη άπ' ό,τι στην Ίταλία. Στή δεκαετία του 1970, όμως, έχουμε πάλι διαφορετική πορεία: στην Ίταλία συντελείται σχεδόν συνεχής άύηση, ενώ στην Ελλάδα έχουμε αύξομειώσεις (βλ. Διάγραμμα Ι, ΙΙ). Σέ σύγκριση μέ τίς άλλες χώρες της ΕΟΚ, ή άύηση των πραγματικών μισθών στη μεταπολεμική περίοδο ήταν γενικά γρηγορότερη στην Ελλάδα.¹²¹

Τό απόλυτο επίπεδο των ήμερομισθίων και μισθών, εξακολουθεί νά είναι στην Ελλάδα χαμηλότερο άπ' αυτό των άλλων χωρών της ΕΟΚ. Τό 1978, π.χ., τό έτήσιο εισόδημα του βιομηχανικού εργάτη μέ δύο παιδιά ήταν στην Ελλάδα κατά 1,8 - 2,2 φορές μικρότερο άπ' αυτό των άλλων χωρών της ΕΟΚ (βλ. Πίνακα 21).

Ο υποσιτισμός ήταν, και εξακολουθεί νά είναι, περισσότερο διαδομένος στην Ελλάδα σε σχέση μέ τίς άλλες χώρες της ΕΟΚ. Προπολεμικά, ό συνθήκες διατροφής του έλληνικού λαού παρουσιάζαν τόσο από ποσοτική, όσο και από ποιοτική, άποψη μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση μέ τίς άναπτυγμένες χώρες.

121. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Στέργιου Μπαμπανάση, στό ίδιο, σελ. 1105-1107.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21. Έτήσιο εισόδημα βιομηχανικού εργάτη μέ δύο παιδιά στις χώρες της ΕΟΚ, τό 1978

Χώρα	Έτήσιο εισόδημα σε χιλιάδες δυτικο-γερμανικά μάρκα	Ποσοστό μέ βάση τήν Ελλάδα=100
1. Δυτική Γερμανία	23,2	216,8
2. Βέλγιο	22,3	208,4
3. Γαλλία	20,6	192,5
4. Ίταλία	20,2	188,8
5. Άγγλία	18,8	175,7
6. Ελλάδα	10,7	100,0

117. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στό ίδιο, σελ. 108-111.

118. Στοιχείο Γ. Σπυρόπουλου. Βλ. άρθρο Γ. Μητραλιά, «Η κοινωνική προέλευση φραγμός στην εκπαίδευση», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 14/12/1978.

119. Στό ίδιο.

120. Γ. Μητραλιά, «Ανισότητα στην εκπαίδευση όταν δέν υπολογίζονται διαφορές μορφωτικού επιπέδου των γονέων», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 11/1/1979, σελ. 21.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22. Σύγκριση τῆς διατροφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἀγγλικοῦ λαοῦ (1938-1944)

Εἶδη διατροφῆς	Κατὰ κεφαλή ἐτήσια κατανάλωση σέ κιλὰ Κατανάλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔλληνικοῦ λαοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ πρὶν τὸν πόλεμο τῆ διάρκειά τοῦ πολέμου	
	Κατὰ κεφαλή ἐτήσια κατανάλωση σέ κιλὰ	Κατανάλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔλληνικοῦ λαοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ πρὶν τὸν πόλεμο τῆ διάρκειά τοῦ πολέμου
Σιτηρά	146,0	123,0
Ὄσπρια	8,6	2,4
Πατάτες	17,0	116,0
Κρέας	19,0	46,3
Αἰγῶ	4,3	10,4
Γάλα	39,0	136,0
Τυρί	5,3	5,3
Βούτυρο	0,9	3,4
Λάδι καὶ λίπος	14,0	15,7
Ζάχαρη	10,0	28,2
Φρούτα	31,6	25,0
Λαχανικά	56,0	90,0

Πηγή: 'Α. Ἀγγελόπουλου, *Τὸ οικονομικὸ πρόβλημα τῆς Ἑλλάδας*, Ἀθῆνα, 1945, σελ. 10.

«Ὁ Ἕλληνας ἐργάτης—γράφει ὁ Χαριτάκης γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920—διατάσσεται κατὰ κανόνα πολὺ χειρότερα τοῦ συναδέλφου του τῶν λοιπῶν προηγμένων ἐυρωπαϊκῶν κρατῶν...»¹²² Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀκόμα καὶ σέ καιρὸ εἰρήνης, διατρέφεται πολὺ χειρότερα ἀπ' ὅτι ὁ ἀγγλικὸς λαός σέ

122. Γ. Χαριτάκη, *στό ἴδιο*, σελ. 98.

καιρὸ πολέμου. Ἡ διατροφή τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ἀνταποκρινόταν σέ 2.827 θερμίδες κατὰ κεφαλή τὴν ἡμέρα, ἐνῶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σέ 2.600 θερμίδες στὴν προπολεμικὴ περίοδο (μέσος ὄρος 1935-38), καὶ ἀπ' αὐτές τὸ 60% προέρχονταν ἀπὸ δημητριακὰ (βλ. Πίνακα 22).

Τὸ 1952-53, ἀπὸ 10 ἀναπτυγμένες ἐυρωπαϊκὲς χώρες, ἡ Ἑλλάδα εἶχε τὴ χαμηλότερη ποσότητα καὶ τὴ χειρότερη σύνθεση διατροφῆς.¹²³ Ἀπὸ μιὰ μελέτη ποῦ διεξήγαγε ὁ Ὄργανισμὸς Τροφῶν καὶ Γεωργίας (FAO), τὸ 1963, γιὰ τὴν κατάσταση διατροφῆς τῶν κατοίκων 43 χωρῶν, ἀποδείχτηκε ὅτι «Ἡ Ἑλλάς βρίσκεται στὴν ὄγδοη θέση, μὲ μέση ἡμερήσια κατανάλωση πρωτεϊνῶν 95 γραμμάρια...»¹²⁴

Στὴν περίοδο 1960-1974, ἡ ἰδιωτικὴ κατανάλωση στὴν Ἑλλάδα ἀυξήθηκε μὲ γρηγορότερους ρυθμούς ἀπ' ὅτι στὴν πλειοψηφία τῶν χωρῶν-μελῶν τοῦ Ο.Ο.Σ.Α. Ἐτσι, ἡ θέση ποῦ κατέχει ἡ Ἑλλάδα στὸ ἐπίπεδο ἰδιωτικῆς κατανάλωσης βελτιώθηκε σέ σχέση μὲ 18 χώρες τοῦ Ο.Ο.Σ.Α καὶ χειρότερεσε στὴν περίπτωση μόνο δυὸ χωρῶν, τῆς Πορτογαλίας καὶ Ἰαπωνίας. Ἡ διαφορά ποῦ χωρίζει τὴν Ἑλλάδα ἀπ' τὸν μέσο ὄρο τῆς Ε.Ο.Κ τῶν 9 χωρῶν στὴν κατὰ κεφαλή ἰδιωτικὴ κατανάλωση ἀπὸ 234,1%, ποῦ ἦταν τὸ 1960, μειώθηκε σέ 175,9% τὸ 1974 (βλ. Πίνακα 23).

123. Βλ. *Οικονομικὴ καὶ Λογιστικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Ε.Λ.Λ.Α.Σ.*, τ.Δ', Ἀθῆναι, 1958, σελ. 670.

124. Ι.Κ. Ἐξάρχου, *στό ἴδιο*, σελ. 24.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23. Κατὰ κεφαλή ἰδιωτικὴ κατανάλωση στίς χώρες τοῦ Ο.Ο.Σ.Α, 1960 καὶ 1974

Χῶρες	1960		1974	
	Σέ δολ. ΗΠΑ σέ σταθερὲς τιμές 1970	Ἑλλάδα=100	Σέ δολ. ΗΠΑ σέ σταθερὲς τιμές 1970	Ἑλλάδα=100
1. Δυτικὴ Γερμανία	1.121	260,1	1.845	196,5
2. Γαλλία	1.105	256,4	1.999	212,9
3. Ἴταλία	562	151,3	1.227	130,7
4. Κάτω Χῶρες	862	200,0	1.516	161,5
5. Βέλγιο	1.167	270,8	1.953	208,0
6. Λουξεμβούργο	1.236	286,8	1.964	209,2
7. Ἀγγλία	1.141	264,7	1.514	161,2
8. Ἰρλανδία	669	155,2	1.025	109,2
9. Δανία	1.332	309,1	1.985	211,4
Ε.Ο.Κ τῶν 9	1.009	234,1	1.652	175,9
10. Ε.Λ.Λ.Α.Δ.	431	100,0	939	100,0
11. Τουρκία	199	46,2	305	32,5
12. Νορβηγία	1.141	264,7	1.762	187,7
13. Σουηδία	1.640	380,5	2.364	251,8
14. Ἑλβετία	1.461	339,0	2.163	230,4
15. Αὐστρία	740	171,7	1.324	141,0
16. Πορτογαλία	285	66,1	672	71,6
17. Φινλανδία	757	175,6	1.436	153,0
18. Ἰσπανία	361	83,8	766	81,6
19. Η.Π.Α.	2.265	525,5	3.320	353,6
20. Καναδάς	1.722	399,5	2.678	285,2
21. Ἰαπωνία	458	106,3	1.188	126,5

Πηγή: *Ἐθνικὸ Λογαριασμὸ τῆς Ἑλλάδος, 1958-1975*, σελ. 220.

Η αναλογία της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν το 1974 ήταν στην Ελλάδα 69,7%. Το ποσοστό αυτό ήταν χαμηλότερο απ' αυτό των 4 χωρών και υψηλότερο απ' αυτό των 16 χωρών-μελών του ΟΟΣΑ.¹²⁵ Αυτό δείχνει πώς στην Ελλάδα υπάρχει μεγάλη ροπή προς την κατανάλωση.

Όσον αφορά τη διεθνή σύγκριση της διάρθρωσης της κατανάλωσης στην αρχή της ελληνοπολεμικής περιόδου, το 1950-1951, σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη αναλογία στην κατανάλωση ψωμιού και λοιπών δημητριακών, λιπών και ελαίων και ένα από τα υψηλότερα ποσοστά στην κατανάλωση ζάχαρης, ζαχαρωδών και λαχανικών, όσπριων και φρούτων. Σε όλα τα άλλα είδη, και ιδιαίτερα στο κρέας, η αναλογία ήταν πολύ μικρότερη.¹²⁶

Στις δεκαετίες 1960-1970 συντελέστηκε μια ιδιαιτέρως βελτίωση της διάρθρωσης της ελληνικής ιδιωτικής κατανάλωσης και σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και σε σύγκριση με άλλες χώρες. Παρ' όλο αυτό, στην ελληνική ιδιωτική κατανάλωση, σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες χώρες, αν και εξακολουθεί να είναι μεγαλύτερη η αναλογία των τροφίμων, του ψατισιμού, ύπωσης, είναι μικρότερη η αναλογία των δαπανών διαρκών αγαθών και εκπαίδευσης, αναψυχής κτλ.¹²⁷

Το 1978 η κατά κεφαλή ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα ήταν κατά 1,01-2,7 φορές μικρότερη απ' αυτήν των άλλων χωρών-μελών της ΕΟΚ. Η διαφορά ήταν στην περίπτωση των αυτοκινήτων/1000 κατοίκων 2,4-5,4 φορές και στην περίπτωση των τηλεφώνων/1000 κατοίκους 0,7-2,1 φορές.¹²⁸

Διάφορες συγκρίσεις αποδείχνουν ότι οι συνθήκες ύγείας και υγειονομικής περιθαλψής είναι γενικά χειρότερες στην Ελλάδα, σε σχέση με την πλειοψηφία των άλλων χωρών της ΕΟΚ (βλ. Πίνακα 4).

Τά εργατικά άτυχημα στα αναπτυγμένες χώρες παρουσιάζουν γενικά πτωχική τάση στη μεταπολεμική περίοδο. Η Ελλάδα δεν ακολουθεί με συνέπεια αυτή τη ροπή. «Έντονη είναι η άνησυχία της ΓΣΕΕ από την αύξηση των άτυχημάτων σε εργοστασιακούς χώρους. Το φαινόμενο αυτό δίνει στη χώρα μας το θλιβερό προνόμιο να κατέχει στόν τομέα αυτόν την πρώτη θέση στον ευρωπαϊκό χώρο...»¹²⁹ Η συχνότητα και η βαρύτητα των εργατικών άτυχημάτων στην Ελλάδα είναι γενικά μεγαλύτερη απ' αυτήν της πλειοψηφίας των αναπτυγμένων χωρών.

Το ποσοστό των ανέργων στον ενεργό πληθυσμό στην περίοδο πριν το 1960 ήταν γενικά μεγαλύτερο από αυτό των άλλων χωρών της ΕΟΚ. Στις δεκαετίες του 1960-1970 το ποσοστό των έγγεγραμμένων στά

ΠΙΝΑΚΑΣ 24. Ένεργος πληθυσμός της ΕΟΚ ως ποσοστό μέσα στο συνολικό

Χώρες	1960	1970	1978/79 1980
1. Βέλγιο-Λουξεμβούργο	40	37,7	41,0
2. Δανία	46	49,9	51,3
3. Γαλλία	43	41,9	43,1
4. Δυτική Γερμανία	48	43,9	44,4
5. Ολλανδία	38	36,7	37,4
6. Ιρλανδία	41	37,6	35,0
7. Ιταλία	41	36,6	39,4
8. Μεγάλη Βρετανία	48	46,3	47,1
9. ΕΛΛΑΔΑ	44	37,0	32,9

Πηγές: 1. *Yearbook of Labour Statistics 1977*, 980.
2. C.N. Athanassopoulos, *The Wealth of Nations*, 1979, 80.
3. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, 'Αθήνα, 1979 (με συνεργασία της Βάσως Πορταρίτου-Κρεσεντα), «Οι πραγματικές διαστάσεις της ανεργίας και της υποαπασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 38.

Γραφεία Εύρεσης Έργασίας ανέργων είναι μικρότερο - αλλά μαζί, «η ανεργία-υποαπασχόληση στην Ελλάδα βρίσκεται σε επίπεδα υψηλότερα από τα αντίστοιχα μέσου όρου της ΕΟΚ».¹³⁰ Το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στην Ελλάδα είναι χαμηλότερο (33%) απ' όλες τις χώρες της ΕΟΚ (35-51%) (βλ. Πίνακα 24). Το γεγονός αυτό θα έχει σαν συνέπεια να δξυνθεί στο μέλλον το πρόβλημα της φτώχειας, γιατί ο πληθυσμός της Ελλάδας είναι «από τους πιο γερασμένους στην Ευρώπη», και η αναλογία του μη ενεργού πληθυσμού, δηλαδή των συντηρουμένων, είναι μεγαλύτερη. Έπειτα το πρόβλημα το γεγονός ότι η αναλογία της γυναικείας απασχόλησης είναι στην Ελλάδα πολύ μικρότερη σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ.

Το επίπεδο ανεργίας είναι στην Ελλάδα χαμηλότερο απ' αυτό άλλων μελών της ΕΟΚ. Το ίδιο είναι μικρότερο και το ποσοστό των επιδοτούμενων ανέργων.

Η αναλογία των άστεγων ήταν στο παρελθόν μεγαλύτερη στην Ελλάδα από ότι στις άλλες χώρες της ΕΟΚ. Το Διεθνές Συνέδριο των Βρυξελλών είχε διαπιστώσει το 1951 ότι «το 50% των εργατοπαλλήλων στην Ελλάδα διαβίω υπό στεγαστικά συνθήκες, οι οποίοι είναι οι αθλιότεροι της Ευρώπης».¹³¹ Στη μεταπολεμική περίοδο, όμως, στις νέες κατοικίες που αναλογούν σε 1000 κατοίκους, η Ελλάδα κατέχει μά από τις πρώτες θέσεις στην Ευρώπη. Σε σύγκριση, όμως, με τις αναπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ, εξακολουθεί ακόμα να παρουσιάζει καθυστέρηση δσον αφορά το μέγεθος και τις άνεσες των κατοικιών. Οι Έλληνες δεν έχουν φτάσει ακόμα το διεθνές standard των αναπτυγμένων χωρών του ενός δωματίου και άνω.

Η αναλογία των χαμηλόμισθων, χαμηλοεισοδηματιών και των άπορων, σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, στην Ελλάδα είναι υψηλότερη. Το ίδιο ισχύει και για τους μετανάστες που άποτελούν το φτωχο στρώμα των χωρών ύποδοξης.

125. Βλ. 'Εθνικούς Λογαριασμούς της Ελλάδος, 1958-1975, σελ. 211.

126. Ύπουργείο Συντονισμού, 'Η ιδιωτική κατανάλωση 1950 και 1951', Αθήνα, 1955, σελ. 18.

127. Βλ. 'Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975, σελ. 221.

128. Ύπολογισμοί OECD, βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20/11/1980.

129. 'Η Φωνή της ΓΣΕΕ, 20 Νοεμβρίου 1978.

130. Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *στό ίδιο*.

131. *Νέα Οικονομία*, 5/1951, σελ. 227-228.

Τό ποσοστό τῶν ἀγράμματων, στή μεταπολεμική περίοδο, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἕνα ἀπό τά ὑψηλότερα στήν Εὐρώπη. Ἀντίθετα, τό ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης-μόρφωσης εἶναι ἀπό τά χαμηλότερα.

Τό ποσοστό τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού ζεῖ κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο ὄριο διαβίωσης εἶναι ὑψηλότερο στήν Ἑλλάδα ἀπ' αὐτό τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς ΕΟΚ. Ὁ μέσος Ἕλληνας—σέ σχέση μέ τόν Δυτικοευρωπαῖο—ἰκανοποιεῖ λιγότερες ἀνάγκες.

Ἡ ἀνισότητα στήν κατανομή τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος, τῶν κατοικιῶν, τῶν δυνατοτήτων καί ἐδκαιριῶν μόρφωσης κτλ. εἶναι ἐντονότερη στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν ἀντίστοιχη τῆς ΕΟΚ. Σ' αὐτό συμβάλλει καί τό σύστημα τῆς ἄμεσης φορολογίας πού—ἀντί νά ἀμβλύνει—ἐντείνει τήν ἀνισοκατανομή τῶν εἰσοδημάτων.

Οἱ διαστάσεις τῆς φτώχειας στήν Ἑλλάδα εἶναι πολύ μεγαλύτερες ἀπ' αὐτές τῶν ἄλλων χωρῶν-μελῶν τῆς ΕΟΚ, ἀλλά εἶναι μικρότερες ἀπ' αὐτές τῶν χωρῶν τοῦ τρίτου κόσμου. Εἶναι δύσκολο νά προσδιορίσει καί νά συγκρίνει κανεῖς μέ ἀκρίβεια τή φτώχεια στίς διάφορες χώρες, ἰδιαίτερα ἂν ληθοῦν ὑπόψη οἱ κοινωνικές πλευρές τοῦ προβλήματος, οἱ στατιστικές δυσκολίες

κτλ. Μέ βάση τά στοιχεῖα καί τούς ὑπολογισμούς, πού ἀναφέρουμε στή μελέτη, μπορούμε νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι τό ποσοστό τῶν φτωχῶν στήν Ἑλλάδα προσεγγίζει τό 20% τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι δηλαδή διπλάσιο ἀπό τό μέσο ποσοστό τῆς ΕΟΚ πού ὑπολογίζεται γύρω στό 10%. (Ὁ ὑπολογισμός γιά τήν Ἑλλάδα παίρνει ὑπόψη—μεταξύ τῶν ἄλλων—τό ποσοστό τῶν ἐργατῶν καί ὑπαλλήλων πού βρίσκονται στό κατώτατο κλιμάκιο ἀμισθίας (12,8%), τό ποσοστό τῶν ἀνέργων καί ὑποαπασχολούμενων, πού εἶναι 8,7%, τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ζεῖ σέ ἄθλιες συνθήκες κατοικίας (7,2%), τούς συνταξιούχους μέ πολύ χαμηλές συντάξεις κ.ἄ. Ἀπ' τό ὑπολογισμένο κατ' αὐτό τόν τρόπο ποσοστό ἀφαιροῦνται φυσικά οἱ ἐπικαλύψεις).

Ταυτόχρονα, πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι καί ὁ βαθμός φτώχειας εἶναι μεγαλύτερος στήν Ἑλλάδα ἀπ' τόν μέσο ὄρο τῆς ΕΟΚ. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' τό γεγονός ὅτι στήν Ἑλλάδα—σέ σχέση μέ τόν μέσο ὄρο τῆς ΕΟΚ—τό ἐτήσιο εἰσόδημα τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη εἶναι δύο φορές μικρότερο, τό χάσμα ἀναγκῶν καί εἰσοδήματος εἶναι μεγαλύτερο.